

NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH
ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

RADZIWIŁŁOWIE
herbu Trąby

Sławomir Górzyński, Jolanta Grała, Włodzimierz Piwkowski,
Violetta Urbaniak, Teresa Zielińska

Wydawnictwo DiG

Warszawa 1996

Książka powstała wraz z przygotowaniem do wystawy
Radziwiłłowie herbu Trąby
zorganizowanej przez Violetę Urbaniak i Jolantę Grałę
w Archiwum Głównym Akt Dawnych.
Przy organizacji wystawy wydatnie pomogli również
Andrzej Szczepaniak, kurator Pałacu w Nieborowie oraz
Włodzimierz Piwkowski, Pełnomocnik Dyrektora
d/s Oddziałów Muzeum Narodowego.

Wydanie książki zostało dofinansowane przez
Ministerstwo Edukacji Narodowej oraz
Ministerstwo Kultury i Sztuki

© Copyright by Archiwum Główny Akt Dawnych
i Wydawnictwo DiG, 1996

Fotografie: Teresa Żółtowska–Huszczka oraz
Wojciech Smolak (fot. obrazu Barbary Radziwiłłówny)

Opracowanie graficzne: Sławomir Górzyński

Skład i łamanie: Wydawnictwo DiG
tel. 23-70-04, fax 23-82-97
E-mail dig@ikp.atm.com.pl

ISBN 83-85490-62-0

Objętość 7 ark. wyd., 8 ark. druk, nakład 1000 egz.
Do druku oddano i druk ukończono w kwietniu 1996 w drukarni Expograf s.c.

Radziwiłłowie herbu Trąby — dzieje rodu

Zwiedzający pałac Radziwiłłów¹ w Nieborowie mogą tam podziwiać piękną rycinę przedstawiającą drzewo genealogiczne tego rodu według stanu z połowy XVIII w. Do połowy wysokości drzewa umieszczono na nim mitycznych protoplastów rodu, a dopiero powyżej tej granicy pojawiają się rzeczywiście reprezentanci Radziwiłłów. Całość miała utwierdzać w przekonaniu o ich pochodzeniu od „starożytnych Rzymian”, a następnie od litewskiej dynastii wielkoksiążęcej².

¹ Podstawowy zręb spuścizny archiwalnej Radziwiłłów z różnych linii i gałęzi tego rodu znajduje się teraz w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt.: AGAD). Jest tu tzw. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, a także ich archiwa z Nieborowa i z Połoneczki (to ostatnie dotąd nie opracowane). Drobne fragmenty archiwum radziwiłłowskich dóbr Przygodzice są w Archiwum Państwowym w Poznaniu, a dóbr Nagłowice, Oksa i Chyczka w Archiwum Państwowym w Kielcach. Ponadto szczątki archiwów tego rodu rozproszone są w zbiorach: Biblioteki Czartoryskich i Biblioteki PAN w Krakowie, Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, Biblioteki PAN w Kórniku, Biblioteki Narodowej i Biblioteki Publicznej m. Warszawy w Warszawie. Literatura odnosząca się do genealogii Radziwiłłów i pokrótce do ich dziejów jest stosunkowo obfita. Najwięcej danych dostarcza T. Żychlińskiego, „Złota księga szlachty polskiej”, t. 11 z uzupełnieniami w t. 4, 26, 27 i 29. Drzewo genealogiczne rodu do końca XVIII w. z uwzględnieniem piastowanych urzędów i związków małżeńskich oraz potraktowanego selektywnie potomstwa daje W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 163, 164. Uzupełnienia genealogii dla XX w. (do ok. 1960 r.) znajdują się w zestawieniach opublikowanych przez E. Borowskiego (w:) „Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej”, t. 2 Paryż–Buenos–Aires 1964, uzupełnienia dla lat 1960–1990 (w:) S. Leitgeber, *Nowy almanach błękitny*, oprac. i uzup. Andrzej Bieniaszewski, Rafał Prinke, Dominik Zaroszycc, Warszawa–Poznań 1993. Najpełniejsze opracowanie drzewa genealogicznego do ok. 1990 r. autorstwa J. Grali stanowi aneks do książki St. Mackiewicza, *Dom Radziwiłłów*, Warszawa 1990 (w samej książce dezinformacja przeważa nad informacją). Podstawowe znaczenie ma zbiór 86 biogramów Radziwiłłów zawartych w *Polskim słowniku biograficznym*, t. 30, 1987. Dla dziejów posiadłości Radziwiłłów ważne są R. Aftanazego, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 2, 3, 4, 5, 6, 11, a ich największe dobra zostały wyszczególnione (w:) W. Rostkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce, 1918–1939*, Warszawa 1986. W dalszym tekście cytowane będą osobno tylko niektóre informacje nie wykorzystane w powyższych opracowaniach. Wyjątkowo zastosowano odsyłacze do R. Aftanazego, *Materiałów...*, jw. z uwagi na ich przydatność przy rozpatrywaniu dziejów najważniejszych rezydencji Radziwiłłów.

² Inny egzemplarz tej ryciny znajduje się w zbiorach AGAD. O jej powstaniu por. H. Widacka, *Działalność Hirsza Lejbowicza i innych rytowników na dworze Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” w świetle badań archiwalnych* (w:) „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 39, 1977, z. 1.

Tymczasem, wbrew twierdzeniom Władysława Semkowicza, nie utrzymał się nie tylko ten pogląd, ale nawet teza, również Semkowicza, zaliczająca protoplastów Radziwiłłów do starych rodów kniaziowskich. W świetle najnowszych badań wywodzili się oni w rzeczywistości ze środowiska rodów bojarskich, które w ciągu XV w. szybko awansowały w otoczeniu wielkich książąt litewskich, wypierając dawniejsze elity władzy³.

Ościk († 1442/1444) używający też imienia chrzestnego Krystyn, pierwszy znany na podstawie źródeł przodek Radziwiłłów, należał jeszcze za rządów Witolda do ścisłego grona panów rady litewskiej, co oznaczało poważny udział we władzy, a piastował wysoki urząd kasztelana wileńskiego. Zebrał też znaczny majątek, pochodzący po części z nadań wielkoksiążęcych, a także wynikający z własnej działalności osadniczej: dobra Muśniki, Upniki, Birże. Ościk występował jako dziedzic Kiernowa, ale według Tadeusza Wasilewskiego, posiadał zapewne tylko część włości kiernowskiej⁴. Spośród czterech synów Ościka najwybitniejszą postacią stał się Radziwiłł († 1477).

Radziwiłł Ościkowicz uzyskał tak wysoką pozycję społeczną, że przy próbie zamachu stanu (1452), rozważano możliwość osadzenia go na tronie wielkoksiążęcym na miejsce Kazimierza Jagiellończyka. Latyfundium Radziwiłła⁵ z centrum w Muśnikach obejmowało Upniki, Szyrwinty, Birże, Kiejdany, Wiżuny, Uszpole i in., częściowo odziedziczone, a po części pochodzące z nadań władcy oraz z zakupów. Ten dorobek życiowy rzutował na karierę jedyne go syna Radziwiłła, Mikołaja Radziwiłłowicza († 1510), który stał się prawdziwym potentatem. Jako wojewoda wileński i kanclerz litewski stanął na czele panów rady Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym charakterze wywierał istotny wpływ na obsadzenie tronu wielkoksiążęcego (najpierw przez Aleksandra Jagiellończyka, a potem przez jego brata

³ Por. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, zwł. s. 76–83, 102–113, 148–158.

⁴ M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV w. do połowy XVI w.*, Warszawa–Poznań 1985, oprócz szczegółowych danych o protoplastach i genealogii rodu oraz o ich posiadłościach przedstawia całą wcześniejszą literaturę przedmiotu. T. Wasilewski, *Pochodzenie rodu Radziwiłłów–Ościków*, tekst w druku

⁵ M. Malczewska, *Latyfundium...*, op. cit., s. 94–166 daje przegląd posiadłości rodu do połowy XVI w.

Zygmunta). Otrzymane nowe nadania, posagi żony (bogatej dziedziczki Zofii z Moniwidów), zakupy i zamiany majątności pomnożyły jego włości odziedziczone po ojcu. Jedyna córka Mikołaja i Zofii, Anna wydana została za Konrada II księcia mazowieckiego. Jeden z czterech synów Wojciech, czyli Olbracht (1476–1519) był pierwszym duchownym w swym od pokoleń katolickim rodzie. Zgodnie z zajmowaną pozycją społeczną osiągnął najwyższy na Litwie urząd kościelny, biskupa wileńskiego. Pozostali trzej synowie podzielili się majątnościami po rodzicach, założyli rodziny i zapoczątkowali trzy linie rodu: na Goniądzu i Medelach (Miadziole), na Birzjach i Dubinkach oraz na Nieświeżu i Ołyce. Używali już imienia pradziadka — „Radziwiłł” jako nazwiska.

Linia na Goniądzu i Medelach (Miadziole)

Założycielem linii był Mikołaj Radziwiłł (ok. 1470–1521) właściciel m.in. dawnych rodowych Muśnik w woj. wileńskim, Kiejdan na Żmudzi, dóbr goniądzkich (Goniądz, Rajgród, Knyszyn, Waniewo) skonfiskowanych Michałowi Glińskiemu po jego zdradzie i nadanych Mikołajowi, oraz dóbr wniesionych mu przez żonę, Elżbietę z Sakowiczów, m.in. Medeli. Główna rezydencja mieściła się w zamku w Goniądzu, który był wówczas centrum włości goniądzko-rajgrodzkiej wyodrębnionej w wyniku funkcjonowania własnego sądownictwa i osobnej hierarchii urzędniczej. Ten stan rzeczy nie trwał jednak długo, bo wywołał sprzeciw szlachty osiadłej na terytorium włości, pozbawionej niezależności przysługującej jej stanowi⁶. Mikołaj, który podobnie jak ojciec sprawował urzędy wojewody wileńskiego i kanclerza litewskiego, udał się w 1515 r. na czele poselstwa litewskiego do Wiednia na zjazd Habsburgów i Jagiellonów. Misja ta przyniosła mu nadanie przez cesarza Maksymiliana I dziedzicznego tytułu księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego na Goniądzu i Medelach. Po tak świetnych początkach nie nastąpił jednak dalszy rozwój omawianej linii Radziwiłłów, gdyż wygasła „po mieczu” już w następnym pokoleniu. Jeden z synów kanclerza Mikołaja, też Mikołaj († 1529/1530), biskup żmudzki, zmarł młodo, prawdopodobnie na gruźlicę, którą próbował leczyć, m.in. korzystając z przypisywanej królom francuskim mocy uzdrawiania.

⁶ I. T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI w.* (w:) „Przegląd Historyczny”, t. 4, 1907, s. 62–74.

Terapia zastosowana przez króla Franciszka I nie okazała się jednak skuteczna. Kanclerz Mikołaj Radziwiłł miał tylko wnuczki, córki innego syna, Jana († 1542) starosty żmudzkiego, i te wniosły zgromadzone przez niego majątności w posiadanie innych rodów, głównie Kiszaków.

Linia na Birzach i Dubinkach

Linia ta wywodzi się od Jerzego Radziwiłła (ok. 1480–1541), który przez wiele lat pełnił służbę wojskową, od 1531 r. jako hetman najwyższy (wielki) litewski⁷. Działał również na niwie politycznej. Jako członek rady panów litewskich należał w 1526 r. do delegacji, która wystąpiła do króla Zygmunta I z wnioskiem, aby przekształcić Litwę w osobne królestwo i oddać ją, wraz z Mazowszem, pod panowanie Zygmunta Augusta. W 1529 r. poparł wyniesienie tegoż na tron wielkoksiążęcy. W latach 1530–1540, w nieoficjalnym triumwiracie z bratankiem Janem Radziwiłłem (z linii na Goniądzu) i z Olbrachtem Gasztołdem, sprawował rzeczywiste rządy na Litwie. Zbliżenie z Gasztołdem, dotąd głównym przeciwnikiem, wynikało ze wspólnego zagrożenia ingerencją królowej Bony w ich sprawy majątkowe (zawłaszczanie części królewskich ziem). Wielki majątek Jerzego obejmował oprócz Birz w woj. trockim i Dubinek w woj. wileńskim, także Żuprany, Wiżuny, Szyrwinty, Soleczniki i inne, rozrzucone w różnych województwach i ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Prawie cały ten majątek odziedziczył syn Jerzego, Mikołaj zwany „Rudym”, gdyż córki, zgodnie z ówczesnymi zasadami, otrzymały wyposażenie głównie w gotówce i w ruchomościach. Starsza z tych córek, Anna, została żoną Piotra Kiszki, a następnie kniazia Semena Holszańskiego. Młodsza Barbara (1525–1551), owdowiała po krótkim małżeństwie ze Stanisławem Gasztołdem († 1542), poślubiła w 1547 r. króla Zygmunta Augusta. Jej słynne dzieje wykraczają jednak poza historię domu radziwiłłowskiego, choć na nią rzutują⁸.

⁷ O działalności wojskowej Jerzego ostatnio: praca zbiorowa (Ł. Kądziela, A. Link–Leńczewski, H. Lulewicz, M. Nagielski, M. Plewczyński, A. Rachuba, M. Wegner, Z. Zielińska) (w:) *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 1995, s. 396–403 (dalej cyt.: *Hetmani...*).

⁸ W Arch. Radz. Dz. XI nr 18 znajduje się uwierzytelniony wypis z ksiąg Trybunału W. Ks. Lit. układu z 20 X 1536 w sprawie małżeństwa Stanisława Gasztołda z młodszą córką Jerzego Radziwiłła, Barbarą, nie zaś z Anną, wcześniej zaręczoną z Ilią Ostrogskim. Z. Kuchowicz nie

Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (1512–1584) obdarzony w 1547 r. tytułem księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego na Birzach i Dubinkach, współdziałał ze swym bratem stryjecznym Mikołajem Radziwiłłem „Czarnym” w umacnianiu pozycji rodu. Obaj byli rzecznikami separatyzmu litewskiego. To samo polityczne stanowisko zajmował po śmierci „Czarnego”, po którym przejął najważniejsze urzędy, wojewody wileńskiego i kanclerza litewskiego. Nadal dążył do utrzymania prymatu Radziwiłłów w rywalizacji przede wszystkim z Chodkiewiczami. Zaangażowanie w działalność wojskową, odwaga i długoletnie doświadczenie sprawiły, iż mimo pewnych niepowodzeń, był wodzem cenionym, zwłaszcza przez króla Stefana Batorego. Przez wiele lat hetman litewski, swą rezygnację z kanclerstwa motywował potrzebą skoncentrowania się na obowiązkach tego urzędu. Po Mikołaju „Czarnym” stał się jako kalwinista głównym protektorem swych współwyznawców. Z jego potomstwa wychowali się tylko dwaj synowie: Mikołaj (ok. 1546–1589) wojewoda nowogródzki, dziedzic na Dubinkach i Bielicy, oraz Krzysztof obdarzony potem przydomkiem „Piorun”.

Krzysztof Radziwiłł „Piorun” (1547–1603) był zdolnym wojskowym i aktywnym politykiem. Po śmierci ojca zajął pierwszoplanową pozycję na Litwie. Był stronnikiem króla Stefana Batorego i bliskim współpracownikiem kanclerza Jana Zamoyskiego. Za panowania Zygmunta III przeszedł do opozycji, choć dbał o zachowanie poprawnych stosunków z monarchą. Od 1572 r. do śmierci sprawował urzędy hetmańskie i odnosił sukcesy w wojnach z wojskami moskiewskimi i szwedzkimi. Gorliwy protektor kalwinistów czynił starania w celu skonsolidowania różnowierców dla przeciwstawienia się postępowi kontrreformacji. Po ojcu odziedziczył Birzę, Kiejdany, Kopyś i inne. W wyniku układu o wzajemnym dziedziczeniu dóbr w razie bezpotomnej śmierci zawartego z jego bratankiem (synem Mikołaja wojewody nowogródzkiego) Jerzym Radziwiłłem (1578–1613), synowie „Pioruna” odziedziczyli po owym Jerzym Dubinki, Bielice i inne dobra. Synowie ci to Janusz i Krzysztof⁹.

powołuje się na ten dokument w swoim studium o Barbarze Radziwiłłównie, por. wyd. III, Łódź 1985.

⁹ Dokument tego podziału znajduje się w AGAD w tzw. Warszawskim Archiwum Radziwiłłów (dalej cyt.: Arch. Radz.) Dział XI nr 24, układ z 11 II 1613.

Krzysztof Radziwiłł (1547–1603) „Piorun”

Janusz Radziwiłł (1579–1620), starszy syn „Pioruna”, nie osiągnął mimo ambicji i starań, najwyższych urzędów, do których dążył, zwłaszcza upragnionej buławy litewskiej. Wynikało to z jego opozycyjnej postawy wobec Zygmunta III. Miał natomiast na swym koncie duży sukces majątkowy, jakim było małżeństwo z Zofią, ostatnią z rodu książąt Olelkowiczów Śluckich i dziedziczką ich wielkich włości. Opór stawiany przeciw temu związkowi przez Chodkiewiczów, opiekunów Zofii, o mało nie doprowadził do wojny domowej na Litwie, ale ostatecznie Radziwiłłowie postawili na swoim bez użycia oręża¹⁰. Po śmierci w niemowlęctwie wszystkich dzieci Janusza i Zofii, ta ostatnia umierając zapisała cały swój majątek mężowi z pominięciem legalnych spadkobierców (według ówczesnych praw ziemskich mąż nie dziedziczył po żonie). Była to wielka fortuna, obejmująca 32 włości ze Śluckiem i Kopylem na czele. Jej dziedzicem stał się potem Bogusław Radziwiłł, syn jedynak Janusza z drugiego małżeństwa z Elżbietą Zofią Hohenzollern, córką Jana Jerzego Hohenzollerna elektora brandenburskiego¹¹.

Krzysztof Radziwiłł (1585–1640)¹², młodszy, przyrodni brat Janusza, był wybitnym wojownikiem i pełnym temperamentu politykiem. W początkach swej kariery utrzymywał z Zygmuntem III znacznie lepsze stosunki niż Janusz. W swej działalności wojskowej zyskał nie tylko dobrą opinię, ale wręcz sławę, zarówno jako praktyk jak też teoretyk sztuki wojennej. W 1615 r. został hetmanem polnym litewskim, ale coraz częściej popadał w konflikty z królem na tle różnic politycznych i odmienności stanowisk w sprawach wojskowych. Do szczytowego nasilenia antagonizmu doszło w związku z tzw. spiskiem orleańskim

¹⁰ W. Sokołowski, *Radziwiłłowie wobec rokosz sandomierskiego, 1606–1608* (w:) „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3 Warszawa 1989, s. 67–83; H. Lulewicz, *Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo śluckie*, op. cit., s. 201–216.

¹¹ Zapis Zofii Radziwiłłówny dla męża z 31 X 1600 r. znajduje się w wypisie uwierzytelnionym z ksiąg Trybunału W. Ks. Litewskiego w Arch. Radz. Dz. XXIII teka 116 plik 1.

¹² W. Kaczorowski, *Rola Krzysztofa II Radziwiłła na sejmach konwokacyjnym i elekcyjnym w okresie bezkrólewia 1632 r.* (w:) „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, 1989, s. 35–50; M. Nagielski o działalności wojskowej Krzysztofa (w:) *Hetmani...*, jw., s. 459–467, U. Augustyniak, *Duchowni klienci Krzysztofa II Radziwiłła. Kondycja i funkcje duchowieństwa ewangelicko-reformowanego w dobrach Radziwiłłów w pierwszej połowie XVII w.* (w:) „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, s. 159–173; O stosunku Krzysztofa, jego syna i bratanka do Braci polskich J. Tazbir, *Bracia polscy w służbie Radziwiłłów*, op. cit., s. 141; „*Spisek orleański*” w latach 1626–1628. Opracowali U. Augustyniak i W. Sokołowski, Warszawa 1990.

(1626–1628), czyli z posądzeniem Krzysztofa o plan detronizacji, a nawet zgładzenia Zygmunta III. Domniemania te opierały się na listach Krzysztofa, przechwyconych za granicą, w których sondował możliwości obdarzenia koroną polską (wobec spodziewanej rychłej śmierci króla) ówczesnego następcy tronu francuskiego, Gustawa Orleańskiego. Dopiero kiedy królem został Władysław IV, sytuacja Krzysztofa poprawiła się, m.in. otrzymał (1635) długo oczekiwaną nominację na hetmana wielkiego litewskiego. Mimo odnoszonych przez niego sukcesów militarnych, nie obywało się także i teraz bez zadrażnień w stosunkach z monarchą, do czego nieraz sam Krzysztof dawał okazję. Ostatnie lata życia spędził hetman w swych dobrach, poszerzonych o dawne radziwiłłowskie Kiejdany, które wniosła jego żona, Anna z Kisków. Z ich sześciorga dzieci wychowała się tylko córka, Katarzyna Hlebowiczowa, i syn Janusz.

Janusz (1612–1655)¹³, syn Krzysztofa, spędził w młodości kilka lat za granicą uzupełniając edukację, a po powrocie wziął udział w wojnie moskiewskiej 1633 r. Wkrótce potem ożenił się z piękną Katarzyną Potocką, wojewodzianką braclawską, mimo przeszkód ze strony swego ojca (panna była niebogata i w dodatku gorliwa katoliczka) i nieoczekiwanego zachowania kanclerza Albrychta St. Radziwiłła, który uproszony do roli swata, sam wystąpił nagle jako konkurent. Katarzyna urodziła córkę, Annę Marię (1640–1667) i wkrótce zmarła. Po kilku latach Janusz ożenił się ponownie, tym razem kierując się racjami politycznymi i ambicjami rodowymi, z Marią, córką hospodara mołdawskiego Bazylego Lupuła¹⁴. Zawarcie tego związku napotkało z kolei na opór Turcji niechętniej zbliżeniu hospodara z magnatem polskim. Janusz nadal wojował, nabierając umiejętności w działaniach militarnych. Wykazywał też talent jako dowódca (np. w bitwie pod Łojowem w czasie powstania Chmielnickiego). Jako hetman polny litewski dążyły do zdobycia czołowej pozycji politycznej na Litwie. Przejawiał zresztą chorobliwą wręcz ambicję. Kazał np. wybić medal pamiątkowy kiedy zajął Kijów wraz ze swymi wojskami (1651 r.)

¹³ O działalności wojskowej Janusza Radziwiłła szerzej pisze M. Nagielski (w:) *Hetmani...*, jw., s. 470–479.

¹⁴ T. Wasilewski, *Walka o spadek po księżnie Marii Wołoszce, wdowie po Januszu Radziwiłł*, w latach 1660–1690 (w:) „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, s. 291–308.

IANVSIO RADZIWIŁ DVCA DI BIRZA, E
DVBBING PRINCEPE DEL SACRO ROMANO IMPERIO
CAPITAN GENERALE DELL' ESERCITO DEL
GRAN DVCATO DI LITVANIA &c.

porównując siebie do Bolesława Chrobrego. Wymusił na królu Janie Kazimierz, nie przebijając w środkach (m.in. zerwanie sejmu 1652), nadanie urzędów wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego. Wkrótce potem Janusz i jego brat stryjeczny Bogusław weszli w pertraktacje z królem szwedzkim, Karolem X Gustawem, a gdy ten ze swą armią wkroczył na teren Rzeczypospolitej, podpisali z nim umowę zapewniającą im samodzielne księstwa (pod jego protektora-tem) na ziemiach litewskich. Ludności różnowierczej zagwarantowano tam pełnię praw. Wojsko litewskie, zawiedzione z powodu niewypła-cania żołdu przez Szwedów, zaczęło jednak opuszczać hetmana Radziwiłła, a on sam zmarł tak nagle, że przypisywano to otruciu. Jedyna córka i spadkobierczyni Janusza, Anna Maria, poślubiła potem jego stryjecznego brata Bogusława.

Bogusław Radziwiłł (1620–1669)¹⁵ stał się w wyniku tego małżeństwa panem wszystkich majątności linii na Birżach i Dubinkach. Wielkie kompleksy tych majątności (najważniejsze z nich to Birże, Dubinki, Kiejdany, Słuck, Kopył, Wiżuny, Newel, Siebież, Węgrów, Stara Wieś) rozciągały się w województwach nowogródzkim, trockim, wileńskim, witebskim, podlaskim i na Żmudzi. Młodość Bogusława upłynęła za granicą, gdzie szkolił się zwłaszcza w służbie wojskowej, a także uczestniczył w życiu dworskim, bawił się i pojedynkował. Po powrocie do kraju walczył z Kozakami. Współdziałając politycznie ze swym bratem stryjecznym, Januszem Radziwiłłem, nawiązał wspomnianą już współpracę ze Szwedami i kontynuował ją po śmierci Janusza. Jako blisko spokrewniony przez matkę z elektorem brandenburskim zdołał potem uzyskać przy jego pomocy od króla Jana Kazimierza amnestię dla siebie i zwrot dóbr skonfiskowanych nieżyjącemu już Januszowi za zdradę. Król przyjął przeprosiny Bogusława i zgodził się, aby objął funkcję namiestnika i dowódcy wojsk w Prusach Książęcych (Elektor-skich). Miarą znaczenia, a nawet popularności Bogusława w Rzeczypospolitej, było wysunięcie jego kandydatury do korony polskiej w czasie bezkrólewia 1669 r. Wtedy nadszedł jednak już kres jego

¹⁵ Bogusław Radziwiłł, *Autobiografia*. Opracował T. Wasilewski, Warszawa 1979; A. Rachuba, *Radziwiłłowie wobec rokoszu Lubomirskiego* (w:) „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, s. 85–103.

życia. O dwa lata wcześniej zmarła jego żona, Anna Maria przy urodzeniu córki, Ludwiki Karoliny.

Ludwika Karolina Radziwiłłówna (1667–1695) niemal od początku swego życia stała się obiektem licznych zabiegów matrymonialnych, zwłaszcza ze strony Radziwiłłów nieświeskich, ale także wielu innych kandydatów krajowych i zagranicznych, których przyciągał jej wielki majątek. Wychowywała się na dworze „Wielkiego Elektora” Fryderyka Wilhelma i ostatecznie wyszła za jednego z jego synów, Ludwika Hohenzollerna, margrabiego brandenburskiego. Po rychłej, bezpotomnej śmierci męża została znowu otoczona przez konkurentów, wśród których na pierwsze miejsce wysunął się królewicz Jakub Sobieski. Odbyły się nawet ich zaręczyny, ale „chytra i podstępna” Ludwika Karolina poślubiła nagle (w 1688 r.) Karola Filipa Wittelsbacha, księcia neuburskiego (późniejszego palatyna reńskiego). Skandal ten wywołał w Rzeczypospolitej burzę. Sama córka Bogusława pozostawała poza zasięgiem jakichkolwiek represji, ale skoro na ziemiach litewskich i koronnych posiadała ogromne dobra rodziców (nazywane potem „dobrami neuburskimi” z uwagi na tytuł właścicielki), planowano pozbawienie jej tych dóbr w myśl zasady, że cudzoziemcom nie wolno mieć dóbr ziemskich. Sprawą dóbr neuburskich zainteresowane były jednak niektóre rody magnackie, zwłaszcza Radziwiłłowie i Sapiehowie, które dążyły do wejścia w ich posiadanie i nawzajem sobie przeszkadzały. Po kilku latach Ludwika Karolina zmarła, zostawiając tylko jedną córkę, Elżbietę Augustę (1693–1724), od 1717 r. żonę Józefa Karola Wittelsbacha, księcia na Sulzbach. Nie kwestionując jej praw, Radziwiłłowie nieświescy, Sapiehowie i inni (także król pruski, Fryderyk II Wielki) prowadzili o nie zażarte spory zakończone ostatecznie dopiero w latach czterdziestych XVIII w. zwycięstwem Radziwiłłów¹⁶.

Tak zakończyły się dzieje linii Radziwiłłów na Birżach i Dubinkach. Przez cały okres jej istnienia charakteryzowała się bogactwem i potęgą, a wśród jej nielicznych w sumie przedstawicieli występowało stosunkowo wiele wybitnych osobistości, których znaczenie wykraczało nawet poza granice Rzeczypospolitej (Bogusław Radziwiłł). W ciągu XVI i XVII w. prawie bez przerwy sprawowali najważniejsze urzędy

¹⁶ J. Lesiński, *Spory o dobra neuburskie* (w:) „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 6, 1996, s. 95–132.

litewskie, w tym przez pięć pokoleń dzierżyli buławy. Specyficzny dla tej linii był jej ścisły związek ze zwolennikami reformacji, zwłaszcza z Kościołem kalwińskim, którego byli gorliwymi protektorami. Taka pozycja stanowiła poważny atut w stosunkach z protestanckimi książętami niemieckimi i innymi, podnosiła również rolę polityczną w kraju.

Tak zakończyły się dzieje linii Radziwiłłów na Birżach i Dubinkach. Przez cały okres jej istnienia charakteryzowała się bogactwem i potęgą, a wśród jej nielicznych w sumie przedstawicieli występowało stosunkowo wiele wybitnych osobistości, których znaczenie wykraczało nawet poza granice Rzeczypospolitej (Bogusław Radziwiłł). W ciągu XVI i XVII w. prawie bez przerwy sprawowali najważniejsze urzędy litewskie, w tym przez pięć pokoleń dzierżyli buławy. Specyficzny dla tej linii był jej ścisły związek ze zwolennikami reformacji, zwłaszcza z Kościołem kalwińskim, którego byli gorliwymi protektorami. Taka pozycja stanowiła poważny atut w stosunkach z protestanckimi książętami niemieckimi i innymi, podnosiła również rolę polityczną w kraju.

Linia na Nieświeżu, Klecku i Ołyce

Jan (ok. 1474–1522), czwarty z synów Mikołaja Radziwiłłowicza, należał, podobnie jak bracia, do elity politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale odegrał mniejszą niż oni rolę. Dobra ziemskie miał natomiast równie bogate. Najważniejsze jego posiadłości to Muśniki Stare, Krewno, Gieranony, Niehniewicz. Trzecia żona, Hanna z Kiszaków, wniosła mu Nieśwież, Ołykę i Łachwę, odtąd ważne i trwałe posiadłości jego potomków. Większość jego majątku odziedziczył starszy z synów, Mikołaj zwany „Czarnym”, bo młodszy, Jan (1516–1551), zmarł bezpotomnie.

Mikołaj zwany „Czarnym” (1515–1565)¹⁷ należał do najwybitniejszych postaci w rodzie radziwiłłowskim. Blisko związał się z Zygmuntem Augustem od początku jego rządów na Litwie, a gdy młody król zainteresował się Barbarą Gasztołdową, stryjeczną siostrą „Czarnego”, czynił zabiegi w celu doprowadzenia do małżeństwa tej pary. Spra-

¹⁷ Ciągłe podstawowe znaczenie ma opracowanie J. Jasnowskiego, *Mikołaj „Czarny” Radziwiłł (1515–1565)*, Warszawa 1939. O postawie wyznaniowej „Czarnego” ostatnio M. Kosman, *Rola Radziwiłłów w ruchu kalwińskim na Litwie* (w:) „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, s. 121–139, zwł. s. 128–134.

wując poselstwo od Zygmunta Augusta do cesarza Karola V uzyskał od tego władcy nadanie dziedzicznych tytułów książęcych — dla siebie i swego brata Jana na Nieświeżu i Ołyce, a dla Mikołaja Radziwiłła „Rudego” — na Birżach i Dubinkach (1547 r.). Małżeństwo z Elżbietą, córką Krzysztofa Szydłowieckiego, kanclerza koronnego, pomnożyło jego majątności o dobra szydłowieckie (w 1553 r. otrzymał od cesarza tytuł hrabiego na Szydłowcu). W sumie był panem ogromnego majątku. Zaufanie, jakim obdarzał go Zygmunt August, sprawiło, że miał wpływ na bieg spraw państwowych, zwłaszcza w Wielkim Księstwie Litewskim, gdzie piastował najwyższe urzędy (marszałka wielkiego, kanclerza i wojewody wileńskiego). Przez jakiś czas pochłaniała go szczególnie reforma dóbr wielkoksiążęcych na Litwie (pomiaru włóczna). Potem zajął się podporządkowaniem Rzeczypospolitej państwa Kawalerów Mieczowych w Inflantach. Przeprowadzenie tej akcji było jego dużym sukcesem. Jego stosunki z królem uległy jednak ochłodzeniu. Mikołaj „Czarny” odsunął się wtedy od życia politycznego i skupił się na sprawach religijnych. Porzucił katolicyzm na rzecz luteranizmu, potem kalwinizmu, przyjmował też część doktryny antytrynitarzy. Mimo pewnej nieortodoksyjności wyznaniowej stał się głównym protektorem zwolenników reformacji w kraju.

Czterej synowie Mikołaja „Czarnego”: Mikołaj Krzysztof, Jerzy, Albrycht i Stanisław przeszli jednak wkrótce po śmierci ojca na katolicyzm, zaś jeden z nich, Jerzy (1556–1600) został księdzem. Jego kariera jako duchownego odpowiadała pozycji społecznej rodu. Wraz ze święceniami kapłańskimi otrzymał sakrę biskupią, a w parę lat później został mianowany kardynałem, osiągając tym samym najwyższy stopień urzędów kościelnych¹⁸.

W 1586 r. z inicjatywy Mikołaja Krzysztofa, najstarszego z synów Mikołaja „Czarnego” zawarte zostało między tymi synami (bez udziału Jerzego, który jako ksiądz nie mógł zapewnić sukcesora swym posiadłościom) nie tylko porozumienie co do podziału spadku po rodzicach, ale też postanowienie („ordynacja”), które miało zabezpieczyć ich główne dobra (Nieśwież, Mir, Kleck, Ołykę) przed rozdrobieniem

¹⁸ Podstawowe informacje o karierze duchownej Jerzego daje ks. H. D. Wojtyńska, *Nuntiorum series chronologica* (w:) *Acta nuntiatorum Poloniae*, vol. I Romae 1990, s. 234.

i przejściem w obce ręce¹⁹. Dobra te nie miały być dzielone między spadkobierców, ale dziedziczone przez najstarszych synów, a w braku bezpośrednich sukcesorów, miały przechodzić w posiadanie krewnych z bocznych linii rodu, z wykluczeniem kobiet. Dóbr objętych ordynacją nie wolno było obciążać długami, ani sprzedawać. Ordynacja z 1586 r., zatwierdzona potem przez sejm²⁰, była na ziemiach Rzeczypospolitej pierwszą trwałą tego typu instytucją wzorowaną na zachodnioeuropejskich majoratach (inaczej fideikomisach). Polska nazwa „ordynacja” utrzymała się zarówno jako określenie samej instytucji, jak też dóbr nią objętych. Postanowienie Radziwiłłów doprowadziło do powstania trzech ordynacji, osobnej dla każdego z braci. Mikołaj Krzysztof został ordynatem (czyli właścicielem ordynacji) nieświeskim, Albrycht ordynatem kleckim, a Stanisław ordynatem ołyckim. Oprócz ordynacji każdy z nich miał dobra allodialne, czyli podlegające zwykłym zasadom dysponowania i dziedziczenia.

Linia ołycka

Wygasała od razu w drugim pokoleniu z powodu bezpotomnej śmierci trzeciego ordynata Albrychta Stanisława Radziwiłła (1593–1656), postaci znanej w życiu politycznym przede wszystkim z racji sprawowania przez blisko 37 lat urzędów kanclerskich (podkanclerzego, potem kanclerza litewskiego). Oznaczało to, że w zasadzie zawiadywał polityką zagraniczną i sprawami wewnętrznymi Wielkiego Księstwa Litewskiego. W rzeczywistości jego wpływ był ograniczony, co wynikało z braku silnej indywidualności. Najtrwalszym dziełem jego życia okazał się obszerny pamiętnik obejmujący sprawy publiczne, a także niektóre sprawy prywatne pamiętnikarza i jego współczesnych w okresie od 1632 do 1655 r.²¹ Ordynację ołycką odziedziczyli potomkowie jego stryja, Mikołaja Krzysztofa, ordynata nieświeskiego.

¹⁹ Tekst porozumienia z 1586 r. został opublikowany na podstawie wpisu do Metryki Litewskiej (w:) *Z dokumentów księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, Warszawa 1905, s. 9–24.

²⁰ Zatwierdzenie nastąpiło na sejmie 1589 r., por. *Volumina Legum* t. II, f. 1284, nr 82.

²¹ A. S. Radziwiłł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia, 1632–1656*, opracowali A. Przybos i R. Żelewski, t. 1–5, Wrocław–Warszawa 1968–1975, ci sami wydawcy ogłosili następnie tekst Memoriale w tłumaczeniu polskim *Pamiętnik o dziejach w Polsce 1632–1656*, t. 1–3, Warszawa 1980. Tekst pamiętnika urywa się na r. 1655. Z r. 1656 pochodził testament A. S. Radziwiłła.

Linia klecka starsza

Utrzymała się o kilkadziesiąt lat dłużej, niż ordynacja ołycka, ale jej egzystencja była stale zagrożona z powodu małej liczby potomków kolejnych ordynatów i ich słabego zdrowia. Żaden z nich nie odegrał istotnej roli w życiu publicznym, choć niektórzy sprawowali wysokie urzędy o znaczeniu prestiżowym (np. marszałka wielkiego litewskiego). Po bezpotomnej śmierci w 1690 r. czwartego ordynata kleckiego, Stanisława Kazimierza Radziwiłła, stolnika litewskiego, i ta ordynacja przeszła w ręce potomków Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, ordynata nieświeskiego²².

Linia nieświeska

Pierwszy ordynat nieświeski, Mikołaj Krzysztof (1549–1616) nazwany został „Sierotką” rzekomo z powodu żartobliwego określenia go w dzieciństwie tym mianem przez króla Zygmunta Augusta. Był wśród synów Mikołaja „Czarnego” najwybitniejszą indywidualnością. Z jego inicjatywy dokonali wszyscy konwersji na katolicyzm i przystąpili do tworzenia ordynacji rodowych. Przy jego niewątpliwej pomocy otrzymywali urzędy. Sam „Sierotka” mianowany przez Zygmunta Augusta marszałkiem nadwornym litewskim, odsunął się po jego śmierci od dworu, mimo że Stefan Batory awansował go na marszałka wielkiego. Wziął jednak udział w kampanii moskiewskiej i został ranny w czasie oblężenia Połocka. Za panowania Zygmunta III stał się nawet głową stronnictwa królewskiego na Litwie. W 1604 otrzymał nominację na wojewodę wileńskiego. W czasie rokoszu sandomierskiego 1606 r. starał się bezskutecznie namówić rokoszan do pojednania, a po ich klęsce uzyskał przebaczenie królewskie dla jednego z przywódców ruchu, a swego krewnego, Janusza Radziwiłła z linii birżańskiej.

Mimo (a może z powodu) trapiącej go choroby wenerycznej, wyprawiał się w 1582 r. w pielgrzymkę do Ziemi Świętej, obfitującą w różne przygody. Przebieg tej wędrówki („peregrynacji”) opisał potem na podstawie prowadzonego na bieżąco diariusza i wydał drukiem w wersji

²² Układ spadkowy zawarty został 22 XII 1690 między Dominikiem Mikołajem Radziwiłłem a jego bratankiem, Karolem Stanisławem Radziwiłłem, por. Arch. Radz. Dz. XI nr 83, s. 3–10 (słabo czytelny oryginał) i s. 11–18 (czytelna kopia bliskoczesna).

łacińskiej (1601). Książka ta należała do bardzo poczytnych i wielokrotnie była wznawiana w tłumaczeniach na języki polski, rosyjski i francuski²³. Dobra „Sierotki” powiększyły się za jego życia dzięki zapisowi jego krewnego, Jerzego Ilinicza, o włości Mir (z zamkiem), Czarnawczyce i Białą. W majątnościach tych dokonywał wielu inwestycji: wybudował zamek w Nieświeżu, fundował liczne kościoły i klasztory, zwłaszcza kościół Jezuitów (potem kolegiatę) w Nieświeżu, jeden z pierwszych kościołów barokowych na ziemiach Rzeczypospolitej. Założył w tym kościele kaplicę grobową Radziwiłłów, szczególnie przez nich cenione miejsce pochówku aż do XX w. W zamku nieświeskim zapoczątkował tworzenie galerii portretów członków rodu i gromadzenie biblioteki, w której składano obok druków także rękopisy i różne pamiątki historyczne. W Wilnie ufundował dom dla profesorów Akademii Wileńskiej i przekazał drukarnię na potrzeby tej akademii. Wspierał ponadto różne prace naukowe i literackie, m.in. wydanie mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego, wybitne osiągnięcie kartografii staropolskiej.

Ten człowiek, tak wielostronnie czynny, coraz bardziej zapadał na zdrowiu. W ostatnich latach życia postępująca choroba sprawiła, że utracił prawie wzrok, ogłuchł, cierpiał na zaburzenia mowy i osłabienie władz umysłowych. Stał się, wedle własnych słów, prawie „półczłowiekiem”. Na paradoks zakrawa, że on właśnie, jako jedyny z braci zapewnił kontynuację rodu Radziwiłłów aż po dziś dzień. Spośród dziewięciorga jego dzieci wieku dorosłego dożyła córka, Elżbieta Tęczyńska, oraz czterech synów. Trzej z nich zeszli ze świata bezpotomnie (w tym jeden, Zygmunt Karol był bezzenny jako kawaler maltański, co wówczas wiązało się z celibatem). Czwarty, najmłodszy syn „Sierotki” Aleksander Ludwik (1594–1654) marszałek wielki litewski, zostawił dwóch synów Michała Kazimierza i Dominika Mikołaja²⁴.

Zarówno wśród synów „Sierotki”, jak też w pokoleniach jego wnuków i prawnuków brak jest wybitniejszych osobistości, o większym znaczeniu politycznym lub kulturalnym, mimo iż część z nich piasto-

²³ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu, 1582–1584*, opracował L. Kukulski, Warszawa 1962 (tekst polski).

²⁴ Akty podziału majątku po „Sierotce” między jego synów, sporządzane po jego śmierci w 1616 r. i po śmierci jednego z synów, Albrachta Władysława, w 1636 r., znajdują się w Arch. Radz. Dz. XI nr 88 i 89.

wała wysokie urzędy publiczne otrzymywane z racji zajmowanej pozycji społecznej. Osiągnięciami mogli się pochlubić tylko w zakresie gromadzenia majątku.

Michał Kazimierz Radziwiłł (1625–1680)²⁵, starszy z dwóch synów Aleksandra Ludwika, polityk mierny, choć podkanclerzy litewski i także wojownik jako hetman polny litewski, ożeniony z siostrą króla Jana III, odziedziczył ordynację nieświeską, a po r. 1656 także ordynację ołycką. Obie te ordynacje pozostawały odtąd w rękach jego męskich potomków, aż do w r. 1813. Młodszy przyrodni brat Michała Kazimierza, Dominik Mikołaj (1643–1697), kanclerz litewski, został pod koniec życia ordynatem kleckim i zapoczątkował młodszą linię klecką, najżywotniejszą w domu radziwiłłowskim, trwającą do chwili obecnej.

W dziejach linii nieświeskiej znaczną rolę odegrał jeden z wnuków podkanclerzego litewskiego Michała Kazimierza, także Michał Kazimierz (1702–1762)²⁶, wojewoda wileński i hetman wielki litewski, ordynat nieświeski i ołycki. Od młodości przyjął na siebie rolę szefa swej rodziny, której ważnością był głęboko przejęty. Dbał o interesy własne (zdobycie najwyższych urzędów, zabezpieczenie i zagospodarowywanie majątku), ale troszczył się też o zapewnienie swym krewnym Radziwiłłom odpowiedniej pozycji społecznej. Wprowadzał ich w życie polityczne, umiejętnie lawirując między skrajnymi stanowiskami w sprawach wewnętrznych (zwłaszcza w czasie przedostatniego bezkrólewia), a w stosunku do mocarstw ościennych, optując na rzecz absolutnej podległości Rosji. Jego żywiołem były jednak nie wielkie sprawy kraju, ale walka o wpływy z innymi rodami magnackimi rozgrywana przede wszystkim na forum Trybunału Litewskiego. Sekundowała mu w tym Barbara Radziwiłłowa, wojewodzina nowogródzka z młodszej linii kleckiej. Wyjątkowo uciekł się, łagodny zwykle „Rybeńko”, do użycia siły zbrojnej w walce o dobra żółkiewskie i inne

²⁵ Pewne uzupełnienie biogramu Michała Kazimierza przynosi artykuł J. Jaroszuka, *Poselstwo z obediencją Michała Kazimierza Radziwiłła do Rzymu w latach 1679–1680* (w:) „Miscellanea Historico–Archivistica”, t. 3, s. 105–119.

²⁶ O roli „Rybeńki” w działalności jego rodu por. T. Zielińska, *Więź rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”* (w:) „Miscellanea Historico–Archivistica”, t. 3, s. 175–190 oraz ta sama, *Propaganda świętości domu radziwiłłowskiego epoki Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński” w ówczesnych „środkach masowego przekazu”* (w:) *Między wschodem a zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Wójcikowi*, Warszawa 1993, s. 205–214.

Michał Kazimierz „Rybeńko” (1702–1762)

po Sobieskich z Janem Tarłą wojewodą lubelskim i trzeba przyznać, że cel swój osiągnął.

Franciszka Urszula z Wiśniowieckich (1705–1753), żona „Rybeńki”, tylko w niewielkim stopniu uczestniczyła w zabiegach męża. Pani ta uważana jest za pierwszą polską dramatopisarkę. Dla potrzeb teatru dworskiego założonego w Nieświeżu napisała kilkanaście sztuk stanowiących przeróbki utworów różnych autorów, m.in. po raz pierwszy wystawiono tam polskie wersje utworów Moliera. W przedstawieniach występowała rodzina książęca i dwór, podziwiali je zaproszeni goście.

Zainteresowania teatrem przejawiał też młodszy brat „Rybeńki” Hieronim Florian Radziwiłł (1715–1760), chorąży wielki litewski. Założył w Słucku szkołę baletową, a przy tamtejszym zamku, jak też przy swej rezydencji w Białej utrzymywał zespoły teatralne. W przedstawieniach występowali młodzi kadeci z utrzymywanej w Słucku szkoły wojskowej dla dzieci poddanych. Po śmierci Hieronima Floriana teatr w jego dobrach przestał istnieć. Te niewątpliwe zasługi w dziedzinie kultury nie równoważą jednak ujemnych skutków zachowania Hieronima Floriana wobec otoczenia, dla którego stał się prawdziwym postrachem. Gnębił i więził nie tylko poddanych i służbę, ale też kolejne żony, które szybko od niego uciekały. Być może, rozwój psychopatycznych cech jego charakteru spowodowało despotyczne traktowanie go przez matkę, spod której wpływu wyłamał się późno, ale za to w sposób gwałtowny. Matka ta to Anna z Sanguszków (1676–1746), silna indywidualność, oddana całkowicie interesom domu radziwiłłowskiego, a w szczególności najmłodszego syna, czyli wspomnianego Hieronima Floriana. Z niezwykłą energią zdołała przeprowadzić spłacenie wielkich sum związane z przekazaniem na jego rzecz ogromnych „dóbr neuburskich” po Radziwiłłach birżańskich, spłacała też długi, które pozostawił jej wcześniej zmarły mąż, kanclerz litewski, Karol Stanisław Radziwiłł (1669–1719). Działając stale dla dobra swych dzieci, nie potrafiła jednak dojść z nimi do porozumienia²⁷.

²⁷ O stosunkach między Anną Radziwiłłową a jej synami por. T. Zielińska, *Przyczynki do kwestii konfliktu pokoleń na tle majątkowym w osiemnastowiecznym środowisku magnackim* (w:) teje, *Trudne stulecia. Studia z dziejów XVII i XVIII w. ofiarowane prof. Jerzemu Michalskiemu*, Warszawa 1994, s. 132–139.

Postacią najbardziej znaną wśród Radziwiłłów z linii nieświeskiej był Karol Stanisław „Panie Kochanku” (1734–1790), syn Michała Kazimierza „Rybeński”²⁸. Powstała wokół niego swoista legenda utrwalona w literaturze ukazuje go zresztą w bardzo różnym świetle, bądź jako zdegenerowanego hulakę, bądź też jako wzór cnót sarmackich i pełnego poświęcenia patriotę. W 1767 r. został, przy poparciu ambasadora rosyjskiego, marszałkiem generalnym Konfederacji Radomskiej na Litwę, a następnie przyłączył się do przywódców konfederacji barskiej na emigracji. Przez kilka lat próbował nieudolnie prowadzić wielką grę polityczną, licząc na uzyskanie dla konfederacji poparcia ze strony Francji i Turcji. W 1776 r. powrócił do kraju, gdzie zastał swe dobra zadłużone i zdewastowane. Okazał mimo tego wielką ofiarność na cele publiczne, czym zyskał sobie popularność. Stał się wtedy filarem stronnictwa królewskiego na Litwie, ale przeszedł do opozycji w czasie Sejmu Wielkiego. Był zresztą już ciężko chory i wkrótce zmarł bezpotomnie. Ordynacje i wszystkie inne dobra odziedziczył po nim bratanek, Dominik Hieronim Radziwiłł.

Dominik Hieronim (1786–1813) i jego wielkie majątności stały się obiektem zazartej rywalizacji między krewnymi o prawo opieki nad nimi. Opiekunowie mieli bowiem okazję czerpania ze swej funkcji dochodów tym większych, im mniej przejawiali skrupulatności. Wychowanie zaś Dominika zostało zaniedbane, a dobra popadały w coraz większą ruinę. Stanu tego nie poprawił też Dominik Hieronim, który po dojściu do pełnoletności część dóbr nieordynackich sprzedał i pozaciągał nowe długi. Jako oficer w armii Księstwa Warszawskiego brał udział w kampanii moskiewskiej i walczył nadal w czasie odwrotu Wielkiej Armii. Śmiertelnie ranny w bitwie pod Hanau, zmarł w kilkanaście dni później. Dominik Hieronim miał z Teofilą z Morawskich Starzeńską syna Aleksandra Dominika (1808–1859), który urodził się przed ślubem swych rodziców. Już po zawarciu przez nich małżeństwa urodziła się córka Stefania (1808–1832). Okoliczności te wykorzystali Radziwiłłowie z młodszej linii kleckiej, Michał Hieronim i Helena z Przeddzieckich. Przy pomocy swych znajomości w Petersburgu zdołali oni zapewnić dziedzictwo ordynacji nieświeskiej i ołyckiej dla swego syna Antoniego

²⁸ M. Maciejewski, *Kanonizacja Radziwiłła „Panie Kochanku” w gawędzie romantycznej* (w: „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, s. 277–289).

Henryka, z pominięciem Aleksandra Dominika jako urodzonego z nieślubnego związku (według katolickiego prawa kanonicznego późniejszy ślub rodziców mógł legalizować pochodzenie dziecka, ale tu posłużono się bardziej rygorystycznym prawodawstwem rosyjskim). Stefania Radziwiłłówna, która jako kobieta nie mogła dziedziczyć ordynacji, otrzymała majątności allodialne, głównie część dawnych „dóbr neuburskich” ze Śluckiem i Kopylem, a także Białą (Podlaską), Sławatyczne i inne. Posiadłości te przeszły w ręce książąt Sayn–Wittgenstein w wyniku małżeństwa Stefanii z Ludwikiem księciem Wittgensteinem²⁹. Aleksander Dominik otrzymał pewną sumę pieniędzy jako stałą rentę i zamieszkał w Galicji. Ożenił się z wiedeńką, Rozyną Hieftl. Jego dwaj synowie Ludwik (1847–1912) i Sergiusz (1851–1906) oraz syn Ludwika, Aleksander Fryderyk (1869–1938) otrzymali w 1905 r. dyplom cesarza austriackiego Franciszka Józefa potwierdzający ich prawo do używania przy nazwisku tytułu książęcego. Maria Maksymiliana (ur. 1908), córka Aleksandra Fryderyka i hr. Wilmy Ordody d’Ordod, była prawdopodobnie ostatnią z Radziwiłłów pochodzących od Aleksandra Dominika, a także ostatnią z linii nieświeskiej³⁰.

Linia klecka młodsza

Po bezpotomnej śmierci w 1690 r. Stanisława Kazimierza Radziwiłła ordynację klecką objął Dominik Mikołaj Radziwiłł (1653–1697), kanclerz litewski, jeden z wnuków Mikołaja Krzysztofa „Sierotki”, z linii nieświeskiej. Zapoczątkowana przez Dominika Mikołaja młodsza linia klecka rozszczała się na trzy gałęzie wywodzące się od jego trzech synów. Od najstarszego z nich Jana Mikołaja pochodzi gałąź „ordynacka”, w której posiadaniu znalazły się z czasem wszystkie ordynacje radziwiłłowskie, od Michała Antoniego powstała gałąź na Szydłowcu i Połoneczce, a od Mikołaja Faustyna — gałąź na Zdzięciole i Berdyczowie³¹.

²⁹ J. Iwaszkiewicz, *Z dziejów wielkiej fortuny...* (w:) Biblioteka Warszawska. Spis dóbr Stefanii Radziwiłłówny (Wittgensteinowej) z r. 1830 w Arch. Radz. Dz. XI nr 195.

³⁰ Dzieje Aleksandra Dominika Radziwiłła i jego potomstwa na podstawie: Aleksander Fryderyk Radziwiłł, *Łosy najstarszej linii Radziwiłłów*, Wilno 1926.

³¹ Określenia nazw linii i gałęzi rodu Radziwiłłów przyjęte przeze mnie różnią się trochę od przyjętych wcześniej w literaturze, por. zwłaszcza T. Żychliński, „Złota księga Szlachty Polskiej”..., jw., t. 11, s. 157–83. Zaproponowane tutaj podziały wydają się bardziej lapidarne i dobitniej ukazują związki rodu z posiadłościami.

Gałąź na Zdzięciole i Berdyczowie

Mikołaj Faustyn Radziwiłł (1688–1746) dziedzic Zdzięcioła, Hłuska, Porzeczy i Kroży, wojewoda nowogródzki, zasilił swe dobra majątkościami wniesionymi przez żonę, Barbarę z Zawiszów (1690–1762). Najważniejszym z tych nabytków był Berdyczów na Ukrainie. Posiadłości Mikołaja Faustyna i Barbary były jednak obciążone długami, tak że uchodzili za niezamożnych. W dodatku trzeba było wyposażyć kilka córek, a dobra podzielić między czterech synów. Zadanie oczyszczenia majątku z długów spoczęło głównie na barkach energicznej Barbary Radziwiłłowej (jej mąż okazał się mało aktywny), której udało się po wielu latach doprowadzić do odciążenia większości dóbr. W odróżnieniu od Anny Radziwiłłowej, ordynatowej nieświeskiej, Barbara nie koncentrowała się jedynie na sprawach majątkowych, gdyż jej zainteresowania i ambicje skierowane były na życie polityczne. Z wielkim temperamentem uczestniczyła w przygotowaniach do sejmików i do sesji Trybunału, zbierała potrzebne informacje i środki, a także zagrzewała do aktywności ówczesną głowę domu radziwiłłowskiego, Michała Kazimierza „Rybeńkę” i kierowała mu do pomocy swych synów. Wkrótce uzyskała bardzo dla siebie pożyteczne kontakty z Petersburgiem, gdzie podobno przez jakiś czas Zdzięcioł miał lepsze notowania niż Nieśwież. Pod względem uległości wobec Rosji oba te ośrodki nie różniły się zresztą między sobą³².

Żaden z synów Mikołaja Faustyna i Barbary nie wyróżnił się na forum publicznym, choć wszyscy brali udział w lokalnych głównie rozgrywkach politycznych. Jako niepospolity oryginał wyróżnił się wśród nich Udalryk (1712–1770), jedyny, który wyłamał się ze wspólnych działań ogółu krewnych i próbował porozumienia z „Familią”, nie zdobył jednak ani uznania, ani urzędu, który zaspokoiłby jego ambicje. Miał opinię człowieka wykształconego i odczytanego. Sam pisał też dzieła o historii świata, o ludach Europy, jak również utwory publicystyczne i moralizatorskie. W druku ukazały się z nich tylko krótki opis walki z hajdamakami oraz wiadomość o wynalezionej przez Udalryka machinie do oczyszczania stawów i rzek z zielska. Stale

³² O działalności politycznej Barbary Radziwiłłowej przyczynki w T. Zielińska, *Więźrodowa...*, jw., s. 188–190.

był w kłopotach finansowych i chcąc poprawić swą sytuację urządził zajazd na rodowy Berdyczów i zajął go. Z kłopotami finansowymi walczył jednak nadal zarówno on sam, jak też jego syn jedynak, Mateusz (1768–1818), generał w armii rosyjskiej, zmarły bezpotomnie. Bezdzietnie zmarł też młodszy brat Udalryka, Jerzy (1721–1754), jedyny wśród braci senator, wojewoda nowogródzki.

Trzeci z braci, Albrycht (1717–po 1790), nie dostał żadnego urzędu oprócz starostwa rzeczyckiego, które odstąpił mu prawdopodobnie poprzedni starosta, Chalecki, gdy ożenił się z jego córką. To małżeństwo było w oczach Barbary Radziwiłłowej mezaliansem, ale Anna Chalecka wniosła w posagu dobra Chalcz i Annopol, co wydatnie zasiłowało majątek Albrychta, obejmujący Kroże i Hłusk. Małżeństwa jego córek, zawierane w środowisku zamożnej szlachty, wskazują na pewne obniżenie pozycji społecznej. Syn jedynak, Dominik (1754–1798), dziedzic Annopola, ożenił się z Konstancją Czapską, starościanką knyszyńską, a potem poślubił Karolinę Frąckiewiczównę Radzymińską. Jedną z jego córek, Maria Urszula, jest znana jako żona generała Wincentego Krasińskiego i matka poety Zygmunta Krasińskiego. Jedyny syn Dominika Aleksander († 1863), równie nie wyróżniający się, jak ojciec, dziedzic Annopola, trzykrotnie żonaty, z paniami spoza sfer arystokratycznych, zostawił syna jedynaka, Wilhelma Trojdena (1830–1883), bezpotomnego. Data jego śmierci wyznacza kres gałęzi Radziwiłłów na Zdzięciole i Berdyczowie (potem na Annopolu), bo potomkowie czwartego z synów, Mikołaja Faustyna Stanisława Radziwiłła (1722–1787) wygaśli wcześniej. Stanisław, podkomorzy litewski, był dziedzicem Żyrmun. Dochował się z żoną, Karoliną Pocięjówną, kilkorga dzieci, w tym córki, Anny Barbary Przeddzieckiej, potem Mostowskiej (ok. 1762–ok. 1833), która była literatką wydającą drukiem swe powieści. Jedyny syn Stanisława Mikołaj (1751–1810), generał wojsk litewskich, dziedzic Żyrmun, żonaty z Franciszką Butlerówną, miał też kilkoro dzieci³³. Starszy z jego synów Michał (1791–1846), pułkownik wojsk Księstwa Warszawskiego, ożeniony z Emilią Worce-

³³ W AGAD, Nabytki Oddz. III nr 735, znajduje się brulionowa wersja dekretu przygotowanego do wydania w procesie o prawa spadkowe między potomstwem Mikołaja i Franciszki Radziwiłłów, ok. 1830 r. Dokument ten zawiera wiele szczegółowych danych o ich sprawach rodzinnych i majątkowych.

łówną, był właścicielem Podłużnego na Wołyniu, które potem odziedziczyła jego córka, Marcelina Czartoryska, znana postać w życiu kulturalnym, m.in. protektorka Fryderyka Chopina. Mikołaj Radziwiłł (1801–1853), młodszy syn Mikołaja, właściciel Żyrmun, miał z małżeństwa z Wiktorią (Narbuttówną?) trzy córki — Marię Tyszkiewiczową, Wandę Grocholską i Stefanię Chrapowicką (potem Oskierczynę) — oraz syna Mikołaja Filipa (1827–1870), bezdzietnego.

W sumie gałąź na Zdzięciole i Berdyczowie, potem na Annopolu i Żyrmunach uznać trzeba za najmniej majątną i o najsłabszej pozycji społecznej wśród trzech gałęzi młodszej linii kleckiej. Niemniej byli to Radziwiłłowie i świetność nazwiska uzupełniała wiele braków w ich prestiżu. Wyraża się to najdobitniej w niektórych wyszczególnionych tu ich koligacjach (z Czapskimi, Krasińskimi, Tyszkiewiczami, Czartoryskimi), które do końca świadczyły o przynależności do najwyższych kręgów arystokracji polskiej. Brak im natomiast wybitniejszych indywidualności, które zaznaczyłyby się w życiu politycznym, gospodarczym lub kulturalnym kraju, z wyjątkiem paru pań, które choć w skromnej mierze utrwaliły się w dziejach kultury.

Gałąź na Szydłowcu i Połoneczce

Początki tej gałęzi rokowały jej nieświetną przyszłość, ale z czasem zyskała na majątku i znaczeniu niemal równym pozycji gałęzi „ordynackiej”. Protoplastą omawianej gałęzi był syn kanclerza Dominika Mikołaja Radziwiłła, Michał Antoni (1687–1721), krajczy litewski, dziedzic Szydłowca (w woj. sandomierskim), który ożenił się z Marcjaną Siesicką († 1736) (wniosła dobra Połoneczkę i inne w woj. nowogródzkim). Ich stan majątkowy był jednak niemal katastrofalny więc po wczesnym zgonie Michała Antoniego, a potem jego żony, sierotami — córką Izabelą i synem Leonem Michałem — zaopiekowali się Radziwiłłowie nieświescy, Michał Kazimierz „Rybeńko” i jego żona Franciszka Urszula. Wydali potem Izabelę Radziwiłłównę za Tadeusza Ogińskiego, późniejszego wojewodę trockiego, zapewniwszy jej posag, którego nie mogła uzyskać z zadłużonego majątku po rodzicach. Wyswatali również jej chorowitego brata, Leona Michała (1722–1751) z Anną Mycielską (1729–1771) krewną Franciszki U. Radziwiłłowej. Owa Anna z Mycielskich, owdowiawszy, została potem drugą żoną „Rybeńki”. Z małżeństwa Leona Michała i Anny urodziło się dwóch synów: Mikołaj i Maciej. Mikołaj Radziwiłł (1746–1795), protegowany

Radziwiłłów nieświeskich, zawiódł ich zaufanie w powierzonych mu sprawach rodzinnych i majątkowych. Otrzymałszy jako swe dziedzictwo małopolski Szydłowiec osiadł tam z żoną, Marią Gawdzicką († 1806), córką kuchmistrza na dworze Czartoryskich, którą poznał, gdy występowała w Warszawie jako aktorka³⁴.

Maciej Radziwiłł (1749–1800), młodszy syn Leona Michała, dał się poznać, inaczej niż brat, jako postać ze wszech miar pozytywna. Młodość upłynęła mu na trudnych zmaganiach o odzyskanie i oczyszczenie dóbr po ojcu (Połoneczka³⁵, Kroszyn, Husaki i inne). Obdarzony zaufaniem Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” opiekował się jego bratankiem, Dominikiem Hieronimem († 1813) aż do czasu pozbawienia go tego zadania przez Michała Hieronima Radziwiłła z Nieborowa. Choć od r. 1790 piastował urząd kasztelana wileńskiego, nie uczestniczył aktywnie w życiu politycznym z powodu złego stanu zdrowia. Zyskał jednak uznanie swą ofiarnością na cele publiczne w czasie powstania kościuszkowskiego. Ożenił się z miłą (lekką ułomną) Elżbietą Chodkiewiczówną z Młynowa i miał z nią jedyne go syna, Konstantego.

Konstanty Radziwiłł (1793–1869), szambelan dworu rosyjskiego, odziedziczył majątek ojca. Trzykrotnie żonaty zostawił liczne potomstwo, w tym czterech synów: Macieja Józefa, Karola Wilhelma, Konstantego Wincentego i Dominika Marię. Każdy z nich dysponował dużym majątkiem i zajmował wysoką pozycję w środowisku arystokracji.

Maciej Józef Radziwiłł (1842–1907), najstarszy z synów Konstantego, przebywał w młodości na zesłaniu w Rosji. Po powrocie ożenił się z Jadwigą Krasieńską i osiadł w jej majątku, Zegrzu na Mazowszu. Był działaczem Towarzystwa Rolniczego i Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Miał dwóch synów: Franciszka Piusa i Macieja Mikołaja. Franciszek Pius (1878–1944) był działaczem politycznym w czasie I wojny światowej (w Milicji Miejskiej w Warszawie, w Tymczasowej Radzie Stanu i w Radzie Regencyjnej). Potem zajmował się tylko pracą

³⁴ Wzmianka o Marii (Mariannie) Gawdzickiej (w:) M. Klimowicz, *Początki teatru stanisławowskiego (1765–1773)*, Warszawa 1965, s. 155–159. Ponadto T. Zielińska, *Szlachetcy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 122–123. Ponadto *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, z. 10, Warszawa 1961.

³⁵ O rezydencji w Połoneczce, R. Aftanazy, *Materiały ...*, jw., t. 2A, Warszawa 1986, s. 373–380 i 2B, il. 398–403.

społeczną. Mieszkał z rodziną w Starej Wsi koło Węgrowa³⁶ ofiarowanej mu przez brata, Macieja Mikołaja. Ożenił się z Zofią Wodzicką. Jeden z ich synów, Franciszek Dominik (1912–1982), ożeniony z Heleną Okulicz, zmienił w 1940 r. nazwisko na „Lisowski”. Tego nazwiska używa też jego syn, Andrzej (ur. 1942 r.) Drugi syn Franciszka Piusa, Władysław Alojzy (1909–1978), dziedzic Połoneczki, miał z małżeństwa z Anną Marią Czartoryską dwie córki — Monikę Magdalenę d’Ornellas y Suarez oraz Elżbietę Marię Potocką.

Maciej Mikołaj Radziwiłł (1873–1920), brat Franciszka Piusa, prowadził działalność gospodarczą na dużą skalę. Miał majątek Sichów koło Staszowa, którym zarządzał, a ponadto współdziałał w uruchamianiu przedsiębiorstw przemysłowych, takich jak „Siła i Światło”, spółka akcyjna zajmująca się elektryfikacją kraju, jak Towarzystwo Akcyjne Polskich Zakładów Elektronicznych „Siemens” i inne. Ożeniony z Różą Potocką miał czterech synów: Krzysztofa Mikołaja, Artura Mikołaja, Konstantego Mikołaja i Macieja Mikołaja. Najmłodszy z nich, Maciej Mikołaj junior (1905–1995), dziedzic Słupi, bezdzietny, zamieszkał w USA.

Najstarszy z braci, Krzysztof Mikołaj (1898–1986), dziedzic Sichowa był w okresie międzywojennym działaczem politycznym i senatorem. W czasie okupacji więziony w niemieckim obozie koncentracyjnym. Po wojnie podjął współpracę z rządem PRL (jako kierownik protokołu dyplomatycznego) i został posłem na sejm. Stąd nazywano go „czerwonym księciem”. Po wycofaniu się z tej działalności zajmował się tłumaczeniami z literatury niemieckiej. Z małżeństwa z Zofią Popiel miał syna Stanisława (ur. 1930), a z niego dwóch wnuków i kilkoro prawnucząt. Córki „czerwonego księcia” wykazują aktywność w życiu kulturalnym, a jedna z nich Anna, historyczka i pedagog, działa też politycznie. Inna córka, Zofia Skórzyńska, wydała wspomnienia o młodości spędzonej w Sichowie, wraz z bratem i wspomnianą Anną oraz siostrami, Barbarą Reyową i Marią Dunin-Wąsowiczową, najwięcej miejsca poświęcając ojcu³⁷.

³⁶ Rezydencja Radziwiłłów w Zegrzu mieściła się w pobliskiej miejscowości Jadwisinie, gdzie dotąd się znajduje, por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce* t. 10, z. 10, Warszawa 1987. O Starej Wsi por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10, z. 26, Warszawa 1964.

³⁷ Zofia z Radziwiłłów Skórzyńska, *Świadectwo czasu minionego. Wspomnienia z dzieciństwa i fragmenty późniejszych losów Radziwiłłów z Sichowa*, Warszawa 1994. Krzysztof Radziwiłł, *Moja praca społeczna na wsi* (w:) „Pamiętnikarstwo polskie”, 1974, nr 1/2, s. 76–83.

Artur Mikołaj Radziwiłł (1901–1939), trzeci z synów Macieja Mikołaja seniora, dziedzic Rytwian w Sandomierskiem, poległ w walkach z Niemcami w 1939 r. Ożeniony z Krystyną Broel-Plater miał dwie córki i syna Macieja Mikołaja (ur. 1930), specjalistę w zakresie silników lotniczych i samochodowych. Ma potomstwo z małżeństwa z Ewą Szczypek.

Konstanty Mikołaj (1902–1944), kolejny syn Macieja Mikołaja seniora, dziedzic Zegrza, od jesieni 1939 r. w działalności konspiracyjnej, usunięty wraz z rodziną przez władze niemieckie z pałacu w Zegrzu i przejściowo aresztowany, trwał w walce partyzanckiej aż do lata 1944, kiedy wzięty do niewoli i rozpoznany, został poddany torturom i zgładzony. Wdowa, niezłomna Maria z Żółtowskich, wychowała w ciężkich warunkach trzech synów: Krzysztofa (ur. 1928), Jana (ur. 1930) i Alberta (ur. 1931). Jan ożenił się z Elżbietą Karską, a pozostali dwaj bracia poślubili dwie siostry, Marię i Annę, córki Romana Czartoryskiego z Pelkiń. Wszyscy oni mają liczne potomstwo, zwłaszcza zaś wiele wnuków.

Karol Wilhelm Radziwiłł (1848–1904), drugi z kolei syn Konstantego, właściciel Towian, przy dawnym trakcie łączącym Wilno z Rygą, ożeniony z Jadwigą Broel-Plater, miał kilkoro dzieci, z których najbardziej znaną postacią był Konstanty (1873–1945?)³⁸, po ojcu właściciel Towian, „miły kompan, wielki myśliwy, wielki koniarz i sławny na całą Żmudź siłacz”. Po I wojnie światowej, gdy Towiany znalazły się w granicach państwa litewskiego, pozostał na miejscu, współpracując z miejscowymi władzami. Należał też do współzałożycieli Zrzeszenia Bojarów Litwy. Gdy na Litwę wkroczyły władze radzieckie, został wywieziony do Kazachstanu, a potem osadzony w Taszkencie. Brak bliższych danych o okolicznościach i dacie jego zgonu. Z małżeństwa z Jadwigą Hołyńską miał syna Konstantego (ur. 1913), inżyniera elektronika, który wraz z rodziną osiadł w Polsce.

Konstanty Wincenty Radziwiłł (1850–1920), trzeci syn Konstantego szambelana, zamieszkał we Francji i tam ożenił się z Louise Antoinette Blanc, której ojciec, bogaty właściciel ziemski, założył pierwsze kasyno

³⁸ Związła, ale barwną charakterystykę towiańskich Radziwiłłów daje ks. W. Meysztowicz, *Gawędy o czasach i ludziach*, wyd. IV Londyn 1993, s. 83–86. O pałacu w Towianach R. Aftanazy, *Materiały...* jw., t. 4A, Warszawa 1987, s. 430–436 i t. 4B, il. 458–478.

gry w Monte Carlo i zrobił na tym kolosalny majątek. Dzięki temu córka i zięć opływali w dostatki. Ich syn jedynak, Leon Konstancy (1880–1927), oficer armii francuskiej, rozrzutny i ekstrawagancki obracał się w Paryżu w kręgach arystokratycznych, a także w środowisku intelektualistów i artystów, m.in. przyjacielskie stosunki łączyły go z Marcelem Proustem. W 1918 r. stanął na czele Misji Wojskowej Francusko–Polskiej i zajmował się werbowaniem Polaków na obczyźnie do armii w kraju. Ożenił się ze swą kuzynką, Dolores z Radziwiłłów (z Balic), wdową po Stanisławie Radziwille ordynacie dawidgródcekim. Dzieci nie mieli.

Dominik Maria Radziwiłł (1852–1938), czwarty i najmłodszy syn szambelana Mikołaja, był właścicielem Balic³⁹ w woj. krakowskim. Ożenił się z arystokratką hiszpańską, Dolores de Agramonte. Miał z nią dwie córki: wspomnianą Dolores, kolejno żonę dwóch Radziwiłłów, oraz Izabelę, która też wyszła za Radziwiłła, Karola Mikołaja, ordynata dawidgródceckiego. Syn Dominika Marii, Hieronim Mikołaj (1885–1945), odziedziczył po nim Balice, duży majątek, dobrze zagospodarowany. Z zamiłowaniem zajmował się tym gospodarstwem. Nie przejawiał natomiast ambicji politycznych, choć monarchiści polscy upatrzili go sobie na kandydata do korony, tym bardziej, że ożenił się z Renatą († 1935), córką arcyksięcia Stefana Habsburga z Żywca i że oboje małżonkowie mieli rozległe kontakty z domami panującymi w Europie. Swą pozycję społeczną wykorzystywał Hieronim Mikołaj dopiero w czasie okupacji niemieckiej dla ochrony osób potrzebujących pomocy i dla osłaniania działalności konspiracyjnej Armii Krajowej. Po wkroczeniu wojsk radzieckich został już w lutym 1945 r. aresztowany i wywieziony do łagru, gdzie zmarł w kwietniu t. r. Jego druga żona, Jadwiga z Radziwiłłów (wnuczka Karola Wilhelma Radziwiłła z Towień) oraz pięcioro dzieci osiedli po wojnie za granicą wraz z rodzinami. W pokoleniu wnuków Hieronima Mikołaja występuje tylko jeden mężczyzna noszący nazwisko Radziwiłł, Jerzy Andrzej (ur. 1942), syn Dominika Rainera (1911–1976) i Eugenii księżniczki greckiej. O ile wiadomo, nie założył jednak rodziny.

³⁹ Lakońskie informacje o rezydencji w Balicach znajdują się (w:) *Katalog zabytków sztuki*, t. 1, Warszawa 1953, s. 147.

Gałąź „ordynacka”

W posiadaniu przedstawicieli tej gałęzi skupiły się z czasem wszystkie ordynacje radziwiłłowskie, ale początkowo jej założyciel, Jan Mikołaj Radziwiłł (1681–1729) syn kanclerza, Dominika Mikołaja był tylko ordynatem kleckim. Odziedziczył po ojcu majątek obciążony długami. Próbował poprawić swą sytuację przez ożenek z Henriettą Dorotą (1685–1755), córką podskarbiego wielkiego koronnego Jana Jerzego Przebendowskiego (później żoną marszałka Franciszka Bielińskiego). Przyszły teść obiecywał mu wielki posag. Spotkał go jednak zawód, bo teść ociągał się z wypłatą posagu, może dlatego, że pożycie Jana Mikołaja z żoną układało się źle i wkrótce nastąpiła separacja. Jan Mikołaj był, jak się wydaje, co najmniej niezrównoważony psychicznie.

Marcin Mikołaj Radziwiłł (1705–1782), jedyny, który wychował się z kilkorga dzieci Jana Mikołaja, był już typem wyraźnie psychopatycznym. Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” osłaniał go przed konsekwencjami wybryków (w tym napadów na szlachtę na drogach publicznych). Ostatecznie jednak Radziwiłłowie nieświescy wzięli go pod kuratelę, aby uwolnić żonę i dzieci z aresztu domowego, w którym je uwięził, pozbawiając elementarnych wygód. Równocześnie utrzymywał przy swym dworze rodzaj haremu, do którego wciągano siłą dziewczyny z rodzin poddanych. Marcin Mikołaj miał z dwóch małżeństw (z Aleksandrą Bałchacką i z Martą Trębicką) córkę, Aleksandrę Massalską i pięciu synów. Z nich Jakub Krzysztof (1748–1808) był ograniczony umysłowo w takim stopniu, że pozostawał pod kuratelą rodziny, a Dominik (1747–1803), mniej upośledzony, ożenił się i miał córki, które rozwinęły się normalnie. Trzeci z synów Marcina Mikołaja, Antoni Mikołaj (1741–1778), który został księdzem, wykazywał ambicje i zdolności polityczne, ale był wątłego zdrowia i przedwczesna śmierć przerwała jego karierę. Fizycznie upośledzony był także najstarszy z synów, Józef Mikołaj (1736–1813), wojewoda nowogródzki, którego garb miał być wynikiem pobicia go przez ojca w dzieciństwie. Ubezważniony ojciec zrzekł się potem ordynacji kleckiej na jego rzecz. Józef Mikołaj wybudował sobie na terenie dóbr ordynacji, w Radziwiłłmontach⁴⁰,

⁴⁰ O dworze, potem pałacu w Radziwiłłmontach R. Aftanazy, *Materiały...*, jw., t. 2A, Warszawa 1986, s. 380–384 i t. 2B, il. 405–408.

własną rezydencję. Miał kilkoro dzieci z dwóch małżeństw, ale po przedwczesnej śmierci jedynego syna zapisał ordynację klecką synowi swego młodszego brata, Michała Hieronima.

Michał Hieronim Radziwiłł (1744–1831) był jedynym synem Marcina Mikołaja wolnym od upośledzenia umysłowego i fizycznego. Wykazywał żywotność i ambicję w dążeniu do zdobycia majątku i wysokiej pozycji społecznej. Odpowiednią partnerką w tych zabiegach okazała się żona, piękna Helena z Przędzieckich (1753–1821). Jej bliskie kontakty z ambasadorem rosyjskim Ottonem bar. Stackelbergiem, w pełni aprobował mąż wykorzystując je dla swoich celów. Pomnożenie majątku zaczął od skupowania posiadłości skasowanego w 1773 r. zakonu jezuitów. Nabył też w korzystnej sytuacji dobra nieborowskie⁴¹ i w nich założył swą główną rezydencję. Po śmierci Karola St. Radziwiłła „Panie Kochanku” zdołał uzyskać dla siebie prestiżowy urząd wojewody wileńskiego. Wkrótce potem przystąpił do konfederacji targowickiej i przy jej pomocy odebrał Maciejowi Radziwiłłowi (z linii na Połoneczce i Szydłowcu) opiekę nad małoletnim Dominikiem Hieronimem Radziwiłłem, co stanowiło dla niego źródło dużych dochodów. Po śmierci tegoż Dominika Hieronima przeprowadził, przy pomocy żony, w Petersburgu największą swą operację majątkową, którą było przyznanie jego synowi Antoniemu Henrykowi ordynacji nieświeskiej i ołyckiej (1814 r.). Wystąpił natomiast przeciwko zapisowi ordynacji kleckiej na rzecz innego swego syna, Ludwika Mikołaja, i otrzymał na drodze sądowej przyznanie sobie tej ordynacji (1823).

Ów Ludwik Mikołaj (1773–1830) był najstarszym synem Michała Hieronima, a więc szczególnie uprawnionym do roli ordynata. Ożeniony z Marianną Wodzińską († 1823), wdową po Ksawerym Walewskim, miał Ludwik Mikołaj tylko jedynego syna Leona vel Hieronima Leona (1808–1885), który ostatecznie po prawie równoczesnych zgonach ojca i dziadka został ordynatem kleckim. Mimo otrzymania tak dużego majątku Leon Radziwiłł stale tonął w długach. Był chyba najbardziej zaprzędanym Rosji przedstawicielem swego rodu. Nie tylko brał udział po stronie rosyjskiej w tłumieniu powstania listopadowego (za co dostał order), ale też przyczynił się do uśmierzenia powstania

⁴¹ J. Wegner, *Nieborów*, Warszawa 1954, W. Piwkowski, *Nieborów, Arkadia*. Zdjęcia K. Jabłoński, Warszawa 1988.

węgierskiego w 1848 r. (za to drugi order). Podjął się następnie misji uzyskania od sułtana tureckiego zgody na wydanie Polaków, uczestników tego ostatniego powstania (m.in. chodziło o Józefa Bema, Henryka Dembińskiego i Władysława Zamoyskiego). W Stambule pojawienie się Polaka z taką propozycją dotyczącą Polaków wywołało konsternację. Leon ożenił się z piękną księżniczką Zofią Urusow, blisko związaną z cesarzem Mikołajem I, którego hojności zawdzięczał spłacenie długów. Rozszedł się jednak z żoną w atmosferze skandalu, sprzedał swe posiadłości z ordynacją klecką na czele Antoniemu Wilhelmowi Radziwiłłowi (ordynatowi nieświeskiemu († 1904) i osiadł w Paryżu. Zmarł bezpotomnie. Odtąd aż do końca swego istnienia ordynacje nieświeska i klecka były stale w posiadaniu jednego i tego samego ordynata.

Michał Hieronim i Helena Radziwiłłowie mieli oprócz wspomnianego Ludwika Mikołaja jeszcze trzech synów: Antoniego Henryka, Michała Gedeona i Walentego Andrzeja (1780–1837). Ten ostatni był członkiem Rady Stanu Królestwa Polskiego, a w młodości miał rzekomo brać udział w powstaniu kościuszkowskim. Zmarł bezżenny. Z córek, dwie zmarły we wczesnej młodości, a trzecia Anna wyszła za Konstantego Czartoryskiego.

Michał Gedeon (wł. Michał Hieronim Karol) Radziwiłł (1778–1850) odziedziczył dobra nieborowskie. Nie poszedł w ślady rodziców, gorących zwolenników dworu rosyjskiego i przeciwników Napoleona, bo służył w wojsku Księstwa Warszawskiego i w armii francuskiej. W Królestwie Polskim został senatorem. W czasie sądu sejmowego w 1828 r. nad członkami Towarzystwa Patriotycznego był za ich całkowitym uniewinnieniem. Po wybuchu powstania listopadowego wszedł do rozszerzonej Rady Administracyjnej, a po dymisji dyktatora Chłopickiego został wybrany naczelnym wodzem wojsk powstańczych. W czasie bitwy grochowskiej okazało się jednak, że Michał Gedeon nie ma zdolności ani doświadczenia jako dowódca. Złożył więc swą funkcję, ale pozostał w Warszawie, skąd został potem wywieziony na zesłanie. Żona, Aleksandra ze Steckich (1796–1864), też wielka patriotka, podążyła za nim wraz z dziećmi. Ich majątki, łącznie z posagowym Aleksandry Szpanowem⁴², zostały skonfiskowa-

⁴² O rezydencji w Szpanowie R. Aftanazy, *Materiały...*, jw. t. 5A, Warszawa 1988, s. 517–528 i t. 5B, il. 491–505.

ne, a następnie oddane przez władze w zarząd Walentemu Andrzejowi, bratu Michała Gedeona, oraz Leonowi (zasłużonemu w tłumieniu powstania) jego kuzynowi. Ostatecznie Leon odstąpił synom Michała Gedeona Nieborów z Bolimowem, Czarkowoy⁴³ w Sandomierskiem (też posażne Aleksandry ze Steckich) i Szpanów na Wołyniu. Synowie ci podzielili się majątkiem w ten sposób, że starszy z nich, Karol Andrzej (1821–1886) otrzymał Szpanów i Czarkowoy, a młodszy, Zygmunt (1822–1892) — Nieborów z Bolimowem. Obaj uszczuplili swe schedy, zwłaszcza Zygmunt, hulaka i utracjusz, który rozsprzedał znaczną część zbiorów nieborowskich i pałacyk w Arkadii z wyposażeniem. Ostatecznie odstąpił dobra nieborowskie bratankowi, Michałowi Piotrowi Radziwiłłowi, a sam wyniósł się do Francji, Zmarł bezpotomnie. Karol Andrzej sprzedał ze swej schedy Czarkowoy i Królikarnię (wtedy pod Warszawą), pozostał mu Szpanów.

Michał Piotr Radziwiłł (1853–1903), jedyny syn i spadkobierca Karola Andrzeja i Jadwigi z Sobańskich, stawszy się właścicielem Nieborowa i Szpanowa poczynił starania, aby doprowadzić te majątki do dobrego stanu, uruchomił w Nieborowie znaną wytwórnię majolik, odkupił i odrestaurował Arkadię. Zajmował się trochę twórczością literacką, a przez jakiś czas był redaktorem i wydawcą „Biblioteki Warszawskiej”, czasopisma o dużym znaczeniu kulturalnym. Działał społecznie w Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności, zajmując się zwłaszcza opieką nad sierotami. Jego żona, Maria Ewa z Zawiszów (1860–1930), poświęciła się całkowicie pracom charytatywnym. Po śmierci męża mieszkała w skromnych warunkach, wszystkie dochody przeznaczając na potrzeby ubogich, przede wszystkim dzieci. Zasłużyła się też jako fundatorka kościołów, z których najbardziej znana jest bazylika Najświętszego Serca Jezusowego przy ul. Kawęczyńskiej w Warszawie. Jako bezdzietny zapisał Michał Piotr swe majątki, Nieborów i Szpanów, młodemu krewnemu Januszowi Radziwiłłowi, synowi Ferdynanda.

Antoni Henryk Radziwiłł (1775–1833) był synem szczególnie faworyzowanym przez Michała Hieronima i Helenę Radziwiłłów. Wielkim ich sukcesem ambicjonalnym było doprowadzenie do jego małżeństwa z księżniczką Luizą, córką Ferdynanda Augusta Hohenzollerna (1796).

⁴³ O siedzibie w Czarkowach E. M. Rostworowski, *Popioły i korzenie. Szkice historyczne i rodzinne*, Kraków 1985, s. 367–492

Fraulin W. von d. Berch gezeichnet.

von Sautersch geschnitten.

PRINZESSIN LOUISE & PRINZ ANTON RADZIWIŁŁ.

Ste KÖNIGL. HOHEIT DER PRINZESSIN A. ELISABETH LOUISE FERDINAND VON PREUSSEN.

Mit allerhöchster Erlaubnis. Offrundenständig gezeichnet von Sautersch.

Kunstgelehrte in ihrem Kunstverlag zu Berlin 1798.

Potem uzyskali dla niego dziedzictwo ordynacji nieświeskiej i ołyckiej (1814). Po Kongresie Wiedeńskim Henryk wszedł do pruskiej Rady Państwa i został mianowany namiestnikiem Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Była to funkcja głównie doradcza, bez możliwości podejmowania samodzielnych decyzji. Wybuch w Królestwie Polskim powstania w 1830 r. i udział w nim brata Antoniego Henryka przyczyniły się do procesu usuwania w państwie pruskim śladów odrębności ziem polskich i likwidacji stanowiska namiestnika, co zakończyło jego karierę polityczną. Odrębną domeną jego działalności było życie muzyczne. Jako utalentowany amator grał na różnych instrumentach, śpiewał, a nawet komponował. Szczególnie znane są jego kompozycje muzyczne do *Fausta* J. W. Goethego. W swych rezydencjach w Berlinie i w Antoninie⁴⁴ gościł artystów i miłośników muzyki. Uważał się za Polaka i tę świadomość narodową chciał przekazać dzieciom (nauka języka polskiego). Czworo jego dzieci dożyło wieku dorosłego. Byli to dwaj synowie, Wilhelm i Bogusław oraz dwie córki. Jedna z nich, Wanda (1813–1845), wyszła za Adama Konstantego Czartoryskiego, a druga Eliza (1803–1834), stała się bohaterką wielu utworów literackich z racji miłości, jaka łączyła ją z młodszym synem króla pruskiego, Fryderyka Wilhelma, późniejszym cesarzem niemieckim, Wilhelmem. Naciski polityczne sprawiły, że do ich małżeństwa nie doszło. Eliza nie wyszła za mąż i po kilku latach zmarła na gruźlicę.

Wilhelm, a właściwie Fryderyk Wilhelm Radziwiłł (1797–1870), starszy syn Antoniego Henryka, spędził większość życia w czynnej służbie wojskowej w armii pruskiej. Ożenił się z księżniczką Matyldą Clary et Aldringen. W kilka lat później z jej siostrą, księżniczką Leontyną Clary et Aldringen ożenił się Bogusław Radziwiłł, brat Wilhelma. Bracia ci przez całe życie mieszkali w tym samym pałacu w Berlinie, prowadząc wspólnie gospodarstwo domowe i zarządzając odziedziczonym majątkiem bez jego podziału⁴⁵. Z nimi mieszkali ich dzieci, nawet dorosłe, a każdy miał ich po siedmioro. Stosunki były patriarcalne i zgodne, ale oparte na iście pruskiej dyscyplinie obowiązującej

⁴⁴ *Katalog zabytków sztuki*, t. 5, z. 16, Warszawa 1958.

⁴⁵ Większość przytoczonych tu danych pochodzi z książki Marii Małgorzaty z Radziwiłłów Franciszkowej Potockiej, *Z moich wspomnień*, Londyn 1983, passim. Mało istotnych informacji wnosi natomiast pamiętnik Luizy Radziwiłłowej, *Fünf und vierzig Jahre aus meinem Leben (1770–1815)*, Braunschweig 1912.

dzieci, a także żony wobec woli obu ojców. W życiu rodzinnym posługiwano się językiem niemieckim, a jedynym odstępstwem od modelu pruskiego było trwanie przy katolicyzmie, szczególnie żarliwie wyznawanym przez Bogusława Radziwiłła. Obaj bracia uznawali wprawdzie swe polskie pochodzenie, ale w kraju nie bywali, a ich tamtejsze posiadłości były do tego stopnia zaniedbane, że zamek w Ołyce⁴⁶ stał się ruiną bez dachu i okien. Nieco lepszy był stan zamku nieświeskiego⁴⁷, który był po części zamieszkanym, ale jego wnętrza uległy też znacznej dewastacji. We wspólnie sporządzonym testamencie na krótko przed śmiercią (podążyli na tamten świat też prawie razem, bo Wilhelm w 1870 r., a Bogusław w 1873 r.) zostawili swym spadkobiercom zalecenia co do podziału majątku, które spowodowały liczne kontrowersje i trudności. Ostatecznie jednak młode pokolenie Radziwiłłów doszło do porozumienia. Ordynację nieświeską otrzymał Antoni Wilhelm, najstarszy syn Wilhelma, (on też nabył potem od Leona Radziwiłła ordynację klecką). Ordynatem ołyckim został Ferdynand, najstarszy syn Bogusława, który dostał ponadto dobra przygodzickie z Antoninem z zaleceniem, aby stworzyć z nich ordynację (majorat), co też Ferdynand wykonał. Pałac w Berlinie sprzedano władzom niemieckim, które uczyniły z niego siedzibę kanclerza Rzeszy. Zainteresowanie polskością było w tym pokoleniu rodziny znacznie żywsze niż w poprzednim, a większość małżeństw zawarto w nim w środowisku polskiej arystokracji. Nie wszystkie te związki były zresztą udane.

Wilhelm Adam Radziwiłł (1845–1911) ożenił się np. z Katarzyną Rzewuską (1858–1941)⁴⁸, która swym zachowaniem wpłynęła na zahamowanie jego dobrze rozwijającej się kariery dyplomaty pruskiego. Zaczęła mianowicie publikować pod pseudonimem w prasie francuskiej złośliwe i mocno niedyskretne felietony opisujące stosunki na dworach różnych panujących europejskich. Przez dłuższy czas nie

⁴⁶ O rezydencji w Ołyce R. Aftanazy, *Materiały...*, jw. t. 5A, 1988, s. 366–386, t. 5B, il. 319–344.

⁴⁷ O rezydencji w Nieświeżu, R. Aftanazy, *Materiały...* jw., t. 2 A, 1986, s. 328–362, t. 2, il. 319–344. Liczne portrety, głównie Radziwiłłów, z dawnej galerii nieświeskiej wydane zostały w barwnych reprodukcjach (w:) *Żywopis Białarusi XII–XVIII stagoddzjaj*, praca zbiorowa, Mińsk 1980. Inny album, wydany również jako praca zbiorowa pt. *Plastyka Białarusi XII–XVIII stagoddzjaj*, Mińsk 1983, zawiera fotografie rzeźb, m.in. z kaplicy grobowej Radziwiłłów w kościele nieświeskim.

⁴⁸ Catherine Radziwill, *My recollections*, London 1904.

potrafiono zidentyfikować autorstwa tych publikacji, a dokonała tego dopiero policja rosyjska. Wybuchł skandal. Katarzyna wyjechała do Londynu, gdzie związała się z Cecilem Rhodesem (1853–1902), znanym politykiem i wraz z nim wyruszyła do Afryki Południowej. Uważano, że miała zły wpływ na niego. Po jego śmierci przeżywała różne przygody, osiadła w USA, gdzie zajmowała się dziennikarstwem, a na koniec wyszła za biznesmena z Alaski. Syn Wilhelma Adama i Katarzyny, Mikołaj lub Rafał Mikołaj (1880–1914) był oficerem rosyjskim i „awanturnikiem w wielkim stylu”. Walczył w wojnie burskiej, w wojnie rosyjsko-japońskiej, a także na Bałkanach, a na koniec poległ na początku I wojny światowej. Był chłopomanem uważającym się za Białorusina pochodzenia litewskiego. To nastawienie przejęła od niego żona (starsza o 19 lat) Magdalena z Zawiszów, siostra Marii Radziwiłłowej z Nieborowa i do końca życia popierała i finansowała białoruski ruch narodowy.

Największe zasługi w zakresie skierowania Radziwiłłów do ziemi ich przodków miała nie Polka, ale żona wspomnianego już Antoniego Wilhelma Radziwiłła (1833–1904) ordynata nieświeskiego i kleckiego. Była to Maria (1840–1915)⁴⁹, córka margrabiego Henri de Castellane’a, ze starego prowansalskiego rodu. Dzięki jej staraniom rezydencja nieświeska zaczęła po trochu odzyskiwać dawną świetność, a Radziwiłłowie niekiedy ją odwiedzali. Sam Antoni Wilhelm był wprawdzie, wedle słów cesarza Wilhelma II „najbardziej pruskim ze wszystkich Prusaków”, a zarówno on jak wszyscy potomkowie Antoniego Henryka i Luizy Radziwiłłów utrzymywali zażyłe stosunki z dworem berlińskim i w ogóle z rodziną Hohenzollernów, a przez nich również kontakty z dworami petersburskim i londyńskim. Jego córki wyszły jednak za mąż w Polsce — Elżbieta za Romana Potockiego ordynata łańcuckiego, a Helena za jego brata Józefa, Mikołaja z Antonin. Stanisław (1880–1920), młodszy syn Antoniego Wilhelma i Marii otrzymał ordynację dawidgródecką wykrojoną z dóbr ordynacji kleckiej. Był oficerem rosyjskim i brał udział w wojnie z Japonią w 1905 r., a w 1919 r. zgłosił się do armii polskiej. Otrzymał wtedy nominację na adiutanta

⁴⁹ Pamiętnik z lat jej młodości wydały córki Marii Radziwiłłowej pt. *Souvenirs de la princesse Antoine Radziwiłł (néé Castellane), 1840–1873*. Publiés par les comtesses Elisabeth et Hélène Potocka, Paris 1931.

Józefa Piłsudskiego, ale zgodnie ze swym życzeniem został przeniesiony do wojsk frontowych. Ciężko ranny w walkach o Malin, zmarł. Był ożeniony z Dolores Radziwiłłówną z Balic. Z tego małżeństwa urodziła się tylko jedna córka, Anna, potem żona księcia Gilles de Maillé de la Tour Landry. Ordynację dawidgrodecką odziedziczył więc jeden z bratanków Stanisława, synów Jerzego.

Jerzy Radziwiłł (1860–1914), starszy syn Antoniego Wilhelma, ordynat nieświeski i klecki, ożenił się z bardzo posażną Marią Różą Branicką (1863–1941) z Białej Cerkwi. Oboje wiele się bawili i używali życia, czego efektem stała się u Jerzego ciężka choroba zakończona paralizem postępowym i zupełną niepoczytalnością. Maria Róża (tzw. Bichette vel Biszeta) musiała zająć się interesami rodziny i sprawami sześciorga dzieci. Prowadziła zarazem życie towarzyskie na wielką skalę. Przez salony jej rezydencji paryskiej i rzymskiej przewijali się przedstawiciele domów panujących i najwyższej arystokracji europejskiej, dyplomaci, politycy, intelektualiści i artyści. Urządzała przyjęcia także w Nieświeżu i w Lipkach, swej siedzibie ukraińskiej. Utrata większości dochodów na skutek rewolucji rosyjskiej nie zmieniła jej trybu życia. Nadal była nie tylko hojna, ale nawet rozrzutna. Wreszcie musiała sprzedać swe posiadłości ukraińskie i bajeczne klejnoty i wrócić do Nieświeża. Tam spotkała się w 1939 r. z wojskami radzieckimi, które jej zresztą nie szyskanowały. Interwencja królowej włoskiej umożliwiła jej wyjazd do Rzymu i tam niebawem zmarła.

Albrecht, właściwie Antoni Albrecht Radziwiłł (1885–1935) zwany Abą, najstarszy syn Jerzego, ordynat nieświeski i klecki, zgłosił się w 1919 r. do armii polskiej, mimo iż niedowład nóg ograniczał jego możliwości jako żołnierza. Po wojnie ofiarował 20 folwarków ze swych dóbr na osadnictwo dla wywłaszczonych na wschodzie. W 1926 r. gościł w Nieświeżu marszałka Piłsudskiego i czołowych przedstawicieli konserwatywnego wielkiego ziemiaństwa. Piłsudski przybył formalnie, aby udekorować pośmiertnie swego dawnego adiutanta Stanisława Radziwiłła, a w rzeczywistości, aby porozumieć się ze środowiskiem, którego przedstawiciele zebrali się w Nieświeżu. Spotkanie to wywołało wielką sensację, ale jego skutki polityczne były nikłe. Albrecht ożenił się z piękną Dorothy Parker Deacon i miał z nią córkę Elżbietę, najpierw Czartoryską, a potem Tomaszewską.

Karol Mikołaj Radziwiłł (1886–1968), następny syn Jerzego, został ordynatem dawidgródeckim po śmierci swego stryja Stanisława. Rezy-

dował w Mankiewiczach wraz z żoną, Izabelą Radziwiłłówną z Balic i zajmował się zagospodarowywaniem w tych lesistych dobrach terenów łowieckich, które postawił na wysokim poziomie, m.in. doprowadził do pomnożenia pogłowia łosi, uprzednio prawie wytępionych. Jego żona prowadziła hodowlę psów myśliwskich wysokiej klasy. W 1939 r. Karol Mikołaj dostał się jako oficer do niewoli niemieckiej, ale z niej uciekł, przedostał się na Zachód i pozostał w służbie wojskowej aż do końca wojny. Żona była wtedy w Polsce siostrą naczelną korpusu sanitarnego Zakonu Maltańskiego. Po wojnie prowadzili oboje fermę drobiarską w Afryce Południowej, a koniec życia spędzili w kraju. Ich jedyna córka, Izabela, wyszła za Edmunda Radziwiłła, syna Janusza ordynata ołyckiego.

Leon Władysław Radziwiłł (1888–1959) najmłodszy syn Jerzego, ostatni ordynat nieświeski i klecki, mieszkał w Nieświeżu i z zamiłowaniem oddawał się malarstwu. W 1939 r. wyjechał za granicę wraz z żoną, Olgą baronówną Simolin–Wettberg i z dwoma synami. Jeden z nich, Antoni Jerzy (ur. 1912) pozostał nieżonaty, a drugi, Jerzy Mikołaj (ur. 1921) ożenił się z Eliane Chalandon i ma córkę Marię Dianę (ur. 1953). Są to Radziwiłłowie ostatni potomkowie w prostej linii Wilhelma Radziwiłła († 1870).

Bogusław Radziwiłł (1808–1873), brat tego Wilhelma, przeniósł swą żarliwość religijną na dzieci. Jedna z jego córek została zakonnicą, a dwaj synowie księżmi. Młodszy z nich, Edmund Fryderyk (1842–1895) przeżywał różne represje ze strony władz pruskich, kiedy jako katecheta szkolny w Ostrowie Wielkopolskim odmówił nauczania dzieci polskich religii w języku niemieckim (1873). Był potem jednym z najbliższych współpracowników kardynała Mieczysława Ledóchowskiego w okresie jego wydalenia z cesarstwa niemieckiego i przebywania w Rzymie. Z tej racji nie uzyskał aprobaty władz niemieckich na mianowanie go biskupem.

Ferdynand Radziwiłł (1834–1926), najstarszy z synów Bogusława, był osobistością najbardziej znaną i wybijającą się wśród Radziwiłłów swej epoki. Przez czterdzieści z górą lat zasiadał w parlamencie Rzeszy niemieckiej, a przez większość tych lat stał w nim na czele Koła Polskiego. Był wytrawnym parlamentarzystą, ale raczej reprezentował Koło Polskie, niż oddziaływał na jego postawę. Wypowiadał się przy każdej okazji na rzecz interesów Kościoła katolickiego i Polaków pod rządami niemieckimi, ale wobec władz, a zwłaszcza w stosunku do

cesarza zajmował postawę ugodową. W niepodległej Polsce należał do grupy posłów, którzy w 1919 r. weszli do sejmu bez wyborów. Wkrótce wycofał się z życia politycznego. Jego majątek obejmował ordynację ołycką i przygodzicką oraz Chyczę i Pawężów w Małopolsce, posagowe majątki żony, Pelagii z Sapiechów (1844–1929). Ferdynand i Pelagia mieli czworo dzieci: trzech synów — Michała, Karola i Janusza oraz córkę Marię Małgorzatę (1875–1962), która wyszła za Franciszka Salezego Potockiego z Peczary i jest autorką wspomnień o dziejach swej rodziny i własnych.

Michał Radziwiłł (1870–1955), najstarszy z synów, objął ordynację przygodzicką z rezydencją w Antoninie. Żył jednak pretensje do rodziców z powodu oddania ordynacji ołyckiej (przeznaczonej pierwotnie dla średniego syna Karola, który jednak zmarł już w 1906 r.) najmłodszemu synowi, Januszowi. Intrygował nawet u władz rosyjskich w celu odsunięcia brata od tej ordynacji. Inną przyczyną jego konfliktów z rodzicami było małżeństwo, które zawarł wbrew ich woli z prawosławną, Marią de Bernadaky i ochrzcenie dzieci w kościele prawosławnym. Syn z tego małżeństwa, Antoni (1899–1920) poległ śmiercią lotnika, a córka, Leontyna (ur. 1904) wychowana pod opieką dziadków Radziwiłłów, wyszła za Zygmunta Skórczewskiego, ordynata na Radomicach i Czerniejowie.

Karol (1874–1906), średni syn Ferdynanda, oficer pruski, ożenił się z Marią Józefą z Podzamcza, a w tym samym roku zmarł nagle na szkarlatynę. Jego syn, Michał Karol (1907–1974) urodził się jako pogrobowiec⁵⁰. On również wychowywał się u dziadków Radziwiłłów od chwili, kiedy matka ponownie wyszła za mąż, za Jana Bispinga z Massalan⁵¹, z którym miała potem kilkanaścioro dzieci. Kiedy Michał Karol dorósł, otrzymał od babki Nagłowice, Chyczę i Okse, gdzie mieszkał do 1944 r. z żoną, Aldoną z Chłapowskich i dwoma synami. Opublikował wspomnienia o swoim życiu i dziejach swej rodziny.

Janusz Radziwiłł (1870–1967), najmłodszy syn Ferdynanda, był jego chlubą. Okazał się dobrym gospodarzem i administratorem otrzymana-

⁵⁰ Pamiętnik Michała Karola Radziwiłła obejmujący jego wspomnienia od dzieciństwa do wyjazdu z Polski w 1946 r. wyszedł w 1971 r. w Londynie pt. *Michał Radziwiłł, One of the Radziwiłłs*.

⁵¹ Przyrodni brat Michała Karola Radziwiłła, Adam Bisping wydał swe wspomnienia pt. *Nasze Massalany*, Warszawa 1993.

nych majątków, Nieborowa, Szpanowa i ordynacji ołyckiej, w większości zdewastowanych w czasie wojny. Powoli doprowadził do tego, że wszystkie (z wyjątkiem Nieborowa) stały się rentowne. Początek rewolucji rosyjskiej przeżył na Wołyniu. Wiosną 1917 został nawet wybrany przez miejscową ludność do Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich (!), ale już jesienią tego roku Komitet Rewolucyjny tejże Rady wydał na niego i jego rodzinę wyrok śmierci. Uszli jednak z życiem. Wyjechali przez Szwecję do Berlina, gdzie Janusz przeprowadzał rozmowy z upoważnienia Rady Regencyjnej. Chodziło o przyszłość państwa polskiego i o zabezpieczenie ówczesnej sytuacji ziem polskich. W 1918 r. przez krótki czas pełnił funkcję dyrektora Departamentu Politycznego w rządzie J. K. Steczkowskiego. W 1920 r. wstąpił do wojska i brał udział w bitwie o Warszawę.

Nie piastował potem funkcji w urzędach państwowych i w dyplomacji, choć pełnił niekiedy pewne misje zlecane przez władze państwowe. Po maju 1926 r. stał się przywódcą konserwatystów (Stronnictwa Zachowawczego) i jako taki działał w Bezpartyjnym Bloku Współpracy z Rządem. Był posłem na sejm, senatorem. Starał się bezskutecznie zachować niezależność konserwatystów. Był człowiekiem negocjacji i kompromisu, zalecał umiar w dążeniach, decyzjach i w ich realizacji. Po śmierci marszałka Piłsudskiego konserwatyści przeszli do opozycji, stronnictwo nie poparło jednak postawy Janusza, który krytykował prześladowania mniejszości narodowych, domagał się uwolnienia więźniów politycznych, likwidacji więzienia w Berezie Kartuskiej i ograniczenia cenzury publikacji. We wrześniu 1939 r. został aresztowany wraz z rodziną przez władze radzieckie i wywieziony do Moskwy, gdzie dwukrotnie rozmawiał z nim Ł. P. Beria. Na interwencję H. Goeringa zwolniono go wraz z rodziną i odesłano do Warszawy. Z inspiracji rządu polskiego na wychodźstwie udał się następnie do Berlina, aby interweniować na rzecz represjonowanych Polaków. Przez cały okres okupacji udawało mu się uzyskiwać od władz niemieckich zwolnienia niektórych aresztowanych Polaków i osłaniać działalność konspiracyjną. Powstanie 1944 r. przebył z żoną w Warszawie, a po jego upadku zostali oboje aresztowani i wywiezieni do Berlina, ale dość szybko ich zwolniono. Jednak już w lutym 1945 r. aresztowały ich tym razem władze radzieckie, i wywiozły do obozu w Krasnogorsku pod Moskwą przeznaczonego specjalnie dla arystokracji polskiej. W obozie tym zmarła żona Janusza, Anna z Lubomir-

skich (1881–1947), ale resztę zesłańców uwolniono i odesłano jesienią 1947 r. do Polski⁵². W ostatnich latach życia Janusz spisywał pamiętniki, częściowo potem opublikowane. Janusz i Anna mieli trzech synów, z których jeden, Ferdynand (1911–1929) zmarł w wieku młodzięcym, oraz córkę Krystynę (ur. 1908), która wyszła za Józefa Potockiego ambasadora polskiego w Madrycie.

Edmund Radziwiłł (1906–1971), najstarszy syn Janusza, gospodarował w ordynacji ołyckiej. W 1939 r. dostał się jako oficer polski do niewoli radzieckiej, ale został zwolniony. Podczas okupacji niemieckiej działał w konspiracji wraz z żoną, Izabelą z Radziwiłłów, córką Karola Mikołaja, ordynata dawidgróddeckiego. Potem byli oboje na zesłaniu w Krasnogorsku, a po powrocie mieszkali i pracowali w Warszawie. Ich córka, Krystyna wyszła za Jana Milewskiego, a syn Ferdynand Krzysztof (1935–1992) został mimo przeszkód lekarzem. Ożenił się z Belgijką, Nicole de Schoutheete de Tervarent i dochował czworga dzieci.

Stanisław Albrycht Radziwiłł (1914–1976) najmłodszy syn Janusza, przebywał w czasie II wojny światowej w Szwajcarii jako attaché Delegacji Polskiej przy Lidze Narodów i delegat Polskiego Czerwonego Krzyża przy centrali Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. W tym charakterze organizował pomoc dla Polaków w kraju i w niewoli niemieckiej. Po wojnie prowadził w Londynie interesy, które dały mu duży majątek i pozwoliły na dostatnie życie, a także na różne świadczenia na cele społeczne. Współdziałał przy założeniu Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie, ufundował ponadto kościół p. w. św. Anny w Fawley Court w Anglii. Żenił się i rozwodził trzykrotnie, m.in. z Caroline Lee Bouvier (siostrą Jaquelin, żony prezydenta J. F. Kennedy'ego). Z tych związków pochodzą dwaj synowie i córka.

⁵² Przeżycia grupy arystokratów uwięzionych w Krasnogorsku i ich późniejsze refleksje, zebrane w formie wywiadów, przedstawia książka M. Millera, *Arystokracja*, Warszawa 1993. Przeżyć tych nie dotyczą urywki wspomnień Janusza Radziwiłła drukowane w „Przeglądzie Kulturalnym”, Pr. 10, 1961, z. 51/2 i Pr. 8.11.1962, z. 1, 3, 4.

Rodzina Radziwiłłów i ich tytuły

Wybór wielkiego księcia Litwy Jagiełły na męża królowej Jadwigi i następstwa tego w postaci unii obu państw wprowadziły po unii horodelskiej zrównanie praw szlachty polskiej i litewskiej. Wśród rodzin, które przyjęły herby polskie w 1413 roku w Horodle znalazł się przodek rodziny imieniem Radziwiłł przyjęty do herbu przez biskupa Mikołaja Trąbę. To jego imię, najpierw w formie patronimicznej, stało się nazwiskiem, począwszy od trzeciego pokolenia. Jego jedyny syn Mikołaj Radziwiłłowicz († 1509) kontynuował politykę ojca powiększania znaczenia politycznego opartego na rozległych dobrach ziemskich. Wraz z objęciem urzędu wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego w 1492 roku stał się pierwszą osobą wśród dostojników świeckich na Litwie. Odnowienie unii z Polską w Wilnie w 1499 roku to głównie zasługa Mikołaja Radziwiłła, a o jego znaczeniu politycznym świadczy zawarcie z Konradem III ks. mazowieckim w 1496 roku układu o małżeństwie tegoż z Anną, córką Mikołaja. To właśnie Anna po śmierci swego męża sprawowała rządy w imieniu swych małoletnich synów Janusza i Stanisława, ostatnich książąt mazowieckich.

Po śmierci Mikołaja II rodzina Radziwiłłów podzieliła się na trzy linie wywodzące się od trzech jego synów. Najstarsza z nich, po Mikołaju, wygasła już w drugim pokoleniu. Natomiast dwie pozostałe odgrywały ogromną rolę polityczną najpierw na Litwie i w Koronie, a następnie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Najstarszym z synów Mikołaja II był również Mikołaj zwany Amor Poloniae (1470–1521), także — jak ojciec — wojewoda wileński i kanclerz litewski. Będąc współpracownikiem królów wziął udział w kongresie Jagiellonów i Habsburgów w Pożoniu (dzisiejsza Bratysława) i w Wiedniu w 1515 roku. W następnym roku prowadzone były zabiegi Radziwiłła o ślub Zygmunta I z Anną, siostrą Mikołaja, wdową po księciu mazowieckim Konradzie III. Ten wcześniejszy mariaż między Radziwiłłami a Jagiellonami nie doszedł wówczas do skutku, miało to nastąpić dopiero kilkadziesiąt lat później, w następnym pokoleniu. Zabiegi te, a także kontakty z Habsburgami doprowadziły

Herb z dyplomu z 1518 roku

do nadania tytułu księcia Rzeszy na Goniądzu i Medelach (Miadziole) 25 II 1518 r. Dokument nadający tytuł przechowywany jest do dziś w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁵³. Zygmunt I potwierdził tytuł Mikołaja tegoż 1518 roku⁵⁴. Linia książąt goniądzkich wymarła już w następnym pokoleniu wraz ze śmiercią Mikołaja biskupa żmudzkiego. Herb — reprodukowany powyżej — przedstawia w polu złotym orła czarnego z tarczą sercową, w polu błękitnym trzy trąby złote 2, 1 złączone ustnikami w środku. Na tarczy hełm prętowy z koroną szlachecką złotą, w której połu-orzeł czarny z rozpostartymi

skrzydłami z cieniem złotym, łeb z otwartym dziobem i korona orła złote. Labry czarne podbite złotem.

Związki polityczne Radziwiłłów, nie tylko z Jagiellonami, doprowadziły, dzięki zabiegom Mikołaja „Czarnego”, do potwierdzenia tytułu księcia Rzeszy (po wymarłej linii książąt na Goniądzu i Medelach) na Birżach i Dubinkach Mikołajowi „Rudemu”, bratu Barbary. Uzasadnieniem wydania dyplomu były zasługi Radziwiłłów w walkach ze schizmatykami i Tatarami. Dyplom został wydany 10 XII 1547 roku w Augsburgu przez cesarza Karola V dla Mikołaja i jego bratanków — Jana i Mikołaja. Dyplom ten znany jest z brulionu przechowywanego w Allgemeine Verwaltungsarchiv w Wiedniu⁵⁵, natomiast jego potwier-

⁵³ AGAD, dok. perg. 7486.

⁵⁴ AGAD, dok. perg. 8425.

⁵⁵ AVA, Radziwill 1547 (R).

dzenie wydane przez króla Ferdynanda I dla Mikołaja „Czarnego”, który od tego czasu tytułował się księciem na Ołyce, Nieświeżu Birzach i Dubinkach datowane jest 14 XII tegoż roku. Oryginał znajduje się również w zbiorach AGAD wśród dokumentów pergaminowych wraz z wymalowanym herbem⁵⁶. Przedstawia on w polu złotym orła czarnego z rozpostartymi skrzydłami o otwartym dziobie i łapach złotych i języku czerwonym. Na piersi orła tarcza sercowa czwórdzielna w krzyż; w polu I błękitnym trzy trąby czarne o okuciach złotych złączone ustnikami 2, 1 (herb Trąby), w polu II

Herb z dyplomu z 1547 roku

czernym na barku podkowy złotej takież krzyż, na ocelach podkowy z zaćwieczonymi krzyżami (herb Dąbrowa odm.), w polu III czerwonym dwie ryby brązowe w słup łbami ku górze (herb Wadwicz odm.), w polu IV błękitnym między rogami półksiężyc złoty także gwiazda sześciopromienna (herb Leliwa). Nad tarczą trzy hełmy z klejnotami w koronach. W klejnocie I orzeł czarny z koroną złotą, w klejnocie II połulew złoty, w III poługryf złoty. Wszystkie labry czarne podbite złotem. Herb Radziwiłła w dyplomie ma tylko wspomniane trzy trąby, natomiast pozostałe elementy tarczy sercowej nie są wymienione. Dyplom z częściowo zachowaną pieczęcią jest dość dobrze czytelny.

⁵⁶ Sygn. 1438.

Król Zygmunt August potwierdził te tytuły 25 I 1549 r.⁵⁷ Tym samym rodzina Radziwiłłów, stała się jedyną w państwie Jagiellonów rodziną, która nie będąc pochodzenia dynastycznego, była uprawniona do używania tytułu książęcego. Dodając do tego jeszcze mariaż królewski z Barbarą, koronowaną na królową Polski 7 XII 1550 r., należy stwierdzić, że była to — nie tylko na Litwie — najmożniejsza i najbardziej wpływowa rodzina w połowie XVI stulecia. Pozycję taką Radziwiłłowie utrzymali również później. Ich książęcy tytuł potwierdzony został w akcie Unii Lubelskiej w 1569 r. Jeszcze wcześniej, 10 VII 1553 r. w Wiedniu, Mikołaj Czarny podczas swego poselstwa uzyskał od cesarza wyniesienie swego zamku Szydłowiec (w oryginale Schiedlowietz) do hrabstwa i nadanie tak Mikołajowi jak i jego potomkom, a także właścicielom tychże dóbr, prawa do nazywania się hrabiami na Szydłowcu⁵⁸.

Do końca istnienia Rzeczypospolitej rodzina książąt Radziwiłłów, niezależnie od linii, mając bardzo wysoką pozycję polityczną i ekonomiczną, łączyła się w związki rodzinne z pierwszymi domami Rzeczypospolitej, a także z domami panującymi (z domem Anhalt–Dessau, Hohenzollernów, Kettlerów, Lupu, Neuburgów). Rozbiory Polski nie zachwiały wysoką pozycją rodziny. Jej przedstawiciele, mając nadal ogromne dobra dziedziczne, ściśle związki z dworami panującymi, mogli odgrywać rolę polityczną. W 1815 r., bliski kuzyn króla Fryderyka Wilhelma II, mąż księżniczki Fryderyki Ludwiki, Antoni Henryk został namiestnikiem Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

Niemniej, tak jak pozostałe polskie rodziny szlacheckie tak i Radziwiłłowie, mimo swej pozycji, musieli przeprowadzić wywody swego szlacheckiego pochodzenia, a zarazem uzyskać odpowiednie dokumenty zezwalające na używanie tytułu książęcego. Najwcześniej, w 1784 r., wywód szlachecki przeprowadzili w Galicji. Kasztelan wileński, pan na Dębicy, Michał wylegitymował się jako książę Rzeszy 27 VIII 1784 r.⁵⁹ Tegoż dnia według źródeł wiedeńskich wylegitymowali się również Mikołaj oraz Jan Mikołaj wraz z tytułem książęcym (Fürst) zostali wpisani do Metryki Szlacheckiej. Zapewne chodzi

⁵⁷ AGAD, dok. perg. 8426.

⁵⁸ AVA, Radziwiłł 10 VIII 1553 (R).

⁵⁹ AVA, Radziwiłł 1784 (G).

o Jakuba i Józefa Mikołaja (braci Michała Hieronima). Wymienieni członkowie rodu Radziwiłłów nie należą do tzw. linii galicyjskiej. Linia ta otrzymała w Galicji 9 VIII 1882 r.⁶⁰, po długim procesie udowodnienia swego pochodzenia, prawo do tytułu w osobach Ludwika i Sergiusza, należących do najstarszej linii rodziny. Ojciec ich Aleksander był przedślubnym synem księcia Dominika Hieronima, ordynata nieświeskiego i ołyckiego, utracił prawa w Rosji wyrokiem z 21 I 1822 r. Natomiast w Austrii uzyskał potwierdzenie swego nazwiska wyrokiem sądu krajowego w Grazu 22 IV

Herb z rodosłownej księgi z 1914 r.

1822 r. Był on założycielem linii galicyjskiej, dziś już wymarłej. Uzyskała ona także w państwach Habsburgów prawo do predykatu Durchlaucht 20 VII 1905 r.⁶¹ Ponadto 17 II 1917 r. został wydany certyfikat szlachectwa, potwierdzający tytuł książęcy, dla Aleksandra Fryderyka⁶².

W Rosji i Królestwie Polskim tytuł książęcy został uznany kilkakrotnie. Z 11/23 V 1838 r. pochodzi dyplom Heroldii Królestwa Polskiego dla Michała Hieronima Karola⁶³, kolejny wydany przez Radę Stanu 5 IV 1845 dla: 1) Konstantego Mikołaja Stanisława Juliusza Franciszka, syna Macieja; 2) Michała Jana Franciszka, Michała Stanisława i Mikołaja synów Mikołaja wraz z synem ostatniego, tj. Mikołajem Filipem; 3) Aleksandra Mikołaja Alberta Dominika z synem Wilhelmem Trojdenem Aleksandrem, a przez Rządzący Senat 25 IX 1867 r. uznanie

⁶⁰ AVA, Radziwiłł 1882 (E).

⁶¹ AVA, Radziwiłł 1905 (G); historię tej linii szczegółowo omówił ks. Aleksander Fryderyk Radziwiłł w pracy *Losy najstarszej linii książąt Radziwiłłów*, op. cit.

⁶² AVA Radziwiłł 1917 (E).

⁶³ AGAD, AR z Nieborowa. Akta maj. i gosp. dawniejsze 23.

tytułu dla dzieci wyżej wymienionego księcia Konstantego, tj.: Mikołaja Antoniego Gustawa Ignacego Edmunda Celestyna Michała Juliana; Macieja Józefa Konstantego Ławrentego Justyniana Stanisława; Celestyna Marii Filomena Feliksa Antoniego Stanisława i Antoniny Marii Franciszki Teresy. Kolejny raz tytuł został potwierdzony 1 III 1899 r. Ostatnim znanym potwierdzeniem pochodzenia i tytułu jest nie publikowany dotychczas dyplom z księgi rodosłownej z 6 V 1914 r.⁶⁴ Zamieszczony w tym dokumencie herb przedstawia tarczę niewiele różniącą się od tej z dyplomu z 1547 r. Pole II tarczy sercowej to podkowa srebrna bez krzyży, ponadto zmienione zostały barwy labrów — I czarne podbite złotem, II błękitne podbite złotem, III czerwone podbite złotem. Jakże charakterystyczną dla dyplomów z XIX w. odmianą jest również okrycie całej tarczy i klejnotów płaszczem czerwonym podbitym gronostajami, w dwóch miejscach przewiązanym i zwieńczonym mitrą książęcą.

W Prusach wraz z tytułem Durchlaucht 10 IX 1859 i 16 XII 1861 r. uznano tytuł książęcy, natomiast ordynacja przygodzicka podniesiona została do hrabstwa 10 IX 1840 r.; od 3 II 1847 r. Radziwiłłowie zostali dziedzicznymi członkami Izby Panów.

⁶⁴ AGAD AR XI nr 4, s. 219–229, dokument wystawiony dla ordynata nieświeskiego.

Mecenat radziwiłowski w dziedzinie kultury, sztuki i rzemiosła artystycznego

Radziwiłowie — przedstawiciele potężnego litewskiego rodu magnackiego, którego dominacja została zapoczątkowana działalnością dwóch wybitnych przedstawicieli tej rodziny Mikołaja „Rudego” i Mikołaja „Czarnego” Radziwiłów, i z którego później wywodziło się wielu znakomitych polityków i wybitnych dowódców wojskowych Rzeczypospolitej, a także kilku rokoszan, jak również osobliwych postaci czasów sarmackich — obok działalności państwowej i militarnej, w ciągu ostatnich pięciu stuleci naszych dziejów wywierali także wielki wpływ na polską kulturę i sztukę. Była to działalność fundacyjna, szczególnie na polu architektoniczno–budowlanym, lecz także mecenasowska, wspierająca różne formy szkolnictwa i wiedzy, ruchu wydawniczego, rękodziela i rzemiosła oraz mecenatu artystycznego, zwłaszcza w dziedzinie literatury, teatru, muzyki, malarstwa i kolekcjonerstwa. Od początku XVIII w. Radziwiłowie włączyli się czynnie do tworzącego się na naszych ziemiach ruchu wczesnoprzemysłowego, zakładając i rozwijając liczne manufaktury, rewolucjonizujące dotychczasowe formy wytwarzania rękodziela artystycznego.

Początków radziwiłowskiej działalności na polu wytwórczości artystycznego rzemiosła użytkowego i sztuki zdobniczej należy szukać w takich przedsięwzięciach, jak działalność na terenie Nieświeża w czasach Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” Radziwiłła (1549–1616) ludwisarni wytwarzającej odlewane z żelaza lufy armatnie oraz podjęta przez Aleksandra Ludwika Radziwiłła (1594–1654) produkcja luksusowej broni palnej. Ludwisarnia Radziwiłłów w Nieświeżu, którą kierował mistrz Herman Molzfeld, wyprodukowała w latach 1599–1600 kilkanaście zdobionych ekspresyjnymi motywami manierystycznymi luf armatnich o wdzięcznych nazwach: *Circe*, *Hydra*, *Chimera*, *Meluzyna*, *Cerber* itp., zachowanych w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie i w Armeemuseum w Sztokholmie. Herman Molzfeld był znakomitym ludwisarzem, może najlepszym spośród mistrzów tego fachu w środkowowschodniej Europie, bowiem jego prace zadziwiają nie-

zwykłą maestrią wykonania artystycznego, zajmując wśród wyrobów tego rodzaju rzemiosła zupełnie wyjątkowe miejsce. Nieświeska manufaktura broni palnej, współpracująca z gdańskimi rusznikarzami (Hans Nult) wyprodukowała w latach 1640–1650 kilkanaście strzelb, przechowywanych obecnie głównie w skandynawskich i niemieckich muzeach, ozdobionych grawerowanymi polskimi scenami rodzajowymi oraz herbami Wazów i Radziwiłłów.

Na początku XVIII stulecia wyjątkową postacią okazała się Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746), małżonka Karola Stanisława, ordynata nieświeskiego i ołyckiego. Obdarzona niepospolitą energią i talentami organizacyjnymi rozwinęła na terenie swoich dóbr, położonych na Podlasiu i Nowogródczyźnie, działalność gospodarczą na wielką skalę. W krótkim czasie stworzyła rozległą sieć manufaktur, wyrabiających głównie przedmioty sztuki zdobniczej i rzemiosła artystycznego. Poczynając od 1714 r. rozpoczęła wyrób gobelinów i kołbierek, który rozwinęła w zorganizowaną produkcję w manufakturach w Białej Podlaskiej, Nieświeżu i Koreliczach, a w Białej także kilimów oraz tkanin haftowanych i aplikowanych. W radziwiłłowskich manufakturach tkanin artystycznych projektowaniem wzorów, a w przypadku gobelinów kartonów ze scenami historycznymi i rodzajowymi, zajmowali się malarze Ksawery Dominik Heski „Stary” i Karol Gadomski. W warsztatach tkackich pracowały wyłącznie kobiety, m.in. Maria Kułakowska, Anastazja Markiewiczowa, która sygnowała w 1744 r. jeden z gobelinów z postacią Michała Kazimierza Radziwiłła. Gobeliny radziwiłłowskie odznaczają się pewnym barbaryzmem formy, stanowiąc jednocześnie doskonałe źródło do poznania stylu i gustu sztuki sarmackiej epoki baroku.

W Nalibokach od 1723, a w Urzeczu od 1737 r. Radziwiłłowa uruchomiła huty i szlifiernie szkła, których działalność przetrwała do połowy XIX w. Do obu zakładów sprowadziła księżna mistrzów z Saksonii, m.in. w Nalibokach wykonywali dekoracje szlifierni-grawerskie Jan i Henryk Henzowie. Powstawały tam szkła dekoracyjne zdobione szlifowaniem i grawerowaniem, niekiedy barwione, a także kryształowe zwierciadła i wielokondygnacyjne świeczniki wiszące. Równocześnie działały warsztaty szlifowania kamieni szlachetnych w Białej (1727) i w Jankowiczach (1737), gdzie produkowano także galanterię ozdobną, farfurnia w Urzeczu (1741–1763), a w Białej także pracownia złotnicza (1720–1740), farfurnia (1727–1768) i warsztaty,

Zamek w Kiejdanach – widok (litografia N. Ordy)

m.in. stolarski produkujący meble w stylu *chinoiserie*, zegarmistrzowski, namiotniczy, produkcji wozów i kolasek. W nowo zakładanych manufakturach Radziwiłłowa budowała osady dla majstrów i pracowników, np. Niehniewicze, które były wzorcowym miasteczkiem wzniesionym od podstaw według specjalistycznego projektu architektonicznego. Starła się o wyszkolenie miejscowych artystów i rzemieślników, co podkreślała w umowach z cudzoziemcami–specjalistami i doprowadziła do sytuacji, że około 1770 r. w radziwiłłowskich hutach szklanych zatrudnieni byli już prawie wyłącznie mistrzowie miejscowi.

Anna Radziwiłłowa powołała na zamku w Nieświeżu „malarnię” obrazów sztalugowych, gdzie dworscy artyści–malarze pod kierunkiem Jana de Fulchi, Ksawerego Dominika Heskiego i Karola Gadowskiego wykonywali obrazy historyczne z dziejów rodu i portrety genealogiczne Radziwiłłów znane pod nazwą „portretów w laurowym wieńcu”, oparte na jednolitym schemacie, które z czasem utworzyły galerię liczącą kilkadziesiąt wizerunków, później uzupełnianą i kopiowaną do dekoracji innych rezydencji radziwiłłowskich, i innych spokrewnionych z nimi rodów.

Podjęte w 2 połowie XVIII w. próby unowocześnienia kraju odnosiły się także do produkcji przemysłowej, która zaczęła organizować

się w spółki akcyjne i kompanie manufaktur. Radziwiłłowie w tym czasie skupili w swoich rękach 23 zakłady wytwórcze położone głównie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Michał Kazimierz „Rybeńko” Radziwiłł (1702–1762), wojewoda i hetman wielki litewski, ordynat nieświeski i ołycki, idąc śladami matki, od 1742 roku także zajął się zakładaniem i rozwijaniem manufaktur. W tym bowiem roku założył farburnię w Świerzniu (1742–1763), a nieco później w Żółkwi (1747–1759). W 1743 r. uruchomił persjarnię w Nieświeżu wyrabiającą pasy kontuszowe, prowadzoną początkowo przez Tomasza Chojeckiego i Jana Gadowskiego, a od 1758 r. przez Ormianina Jana Madzarskiego, czynną do końca 1767 r. Po tej dacie persjarnia nieświeska została przeniesiona do Słucka przez syna Michała Kazimierza — Karola Stanisława „Panie Kochanku” Radziwiłła (1734–1790), wojewodę wileńskiego, ordynata nieświeskiego i ołyckiego. Słucka manufaktura pod kierownictwem Jana i Leona Madzarskich (do 1807), uzyskała rangę największej w Polsce fabryki pasów, tzw. słuckich i, pracując jeszcze do 1846 r., stała się synonimem persjarstwa polskiego. Obok działających wytwórni tkanin artystycznych w Białej, Nieświeżu i Koreliczach, w połowie wieku powstały manufaktury gobelinów Michała Kazimierza Radziwiłła w Mirze (1747), Albie (1752) i Kamieniu (1757). Tapisernie radziwiłłowskie produkowały gobeliny ze scenami z historii domu radziwiłłowskiego według projektów Ksawerego Dominika Heskiego (zm. 1764), a później jego syna Józefa Ksawerego Heskiego, wzorowanymi na obrazach galerii nieświeskiej. Po 1746 r. książę rozwinął także produkcję manufaktur szkła w Urzeczcu i Nalibokach, które działały potem pierwsza — do 1846, druga — do 1862 r. Uruchomił też w 1752 r. manufakturę wysokogatunkowego sukna w Nieświeżu. Pod koniec XVIII w. działała jeszcze manufaktura mebli w Połonce Radziwiłłowskiej.

Ostatnia manufaktura radziwiłłowska została założona w 1881 r. w Nieborowie przez Michała Piotra Radziwiłła (1853–1903), dziedzica dóbr szpanowskich na Wołyniu, a od 1879 r. nieborowskich, położonych na zachodnim Mazowszu. Michał Piotr Radziwiłł, warszawski pozytywista, prezes Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, członek Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, redaktor i wydawca „Biblioteki Warszawskiej”, organizator wystaw sztuki i rzemiosła artystycznego, produkował do 1879 r. w stolarniach dworskich Szpanowa i Nieborowa meble oraz przedmioty sztuki zdobniczej

i użytkowej przez siebie projektowane. Na fali pozytywistycznej filozofii „pracy organicznej od podstaw” i próby odnalezienia polskiej wersji „sztuki zastosowanej do przemysłu” uruchomił w grudniu 1881 r. manufakturę majoliki artystycznej w Nieborowie, opartą na dawnej technologii i wzornictwie majolik włoskich i francuskich z XV–XVIII w.

Dyrektorem manufaktury został Stanisław Thiele specjalista–ceramik z fabryki André Montaignona w Nevers, a zatrudnienie przy pracach artystycznych uzyskali uczniowie warszawskiej szkoły rysunkowej Wojciecha Gersona i utalentowana młodzież okoliczna. Manufaktura produkowała ozdobne kafle piecowe i kominkowe, wazony i amfory, żardiniery i wazy, ozdobne talerze i drobne przedmioty o przeznaczeniu użytkowym i dekoracyjnym. Projektowaniem zajmował się sam książę i Stanisław Thiele, a obok nich rzeźbiarz Sławomir Celiński oraz malarze–dekoratorzy, wśród których najzdolniejszymi byli Feliks Szewczyk, Józef Demczyński i Jadwiga Hyżycka. Wyroby manufaktury oznaczane były znakiem fabrycznym *MPR* i monogramem *ST* oraz sygnaturami malarzy–dekoratorów. Najlepszy okres produkcyjny manufaktury nieborowskiej przypadł na lata 1882–1885, kiedy zatrudnionych było stale 8–12 malarzy i około stu pracowników pomocniczych, a produkcja osiągała roczną wartość 40 000 rs i sprzedawana była także poza granicami Królestwa Polskiego. Manufaktura funkcjonowała do 1897 r. i w latach 1903–1906, kiedy działalność jej wznowił Stanisław Jagmin, podejmując produkcję ceramiki secesyjnej techniką *flambé*. W 1981 r. została reaktywowana w Nieborowie, w ramach działalności Muzeum w Nieborowie i Arkadii, pracownia ceramiki artystycznej w dawnym budynku Manufaktury, która połączona z plenerami ceramicznymi działa do dzisiaj. W 1983 r. utworzono w tymże samym budynku muzeum starej i nowej ceramiki artystycznej z Nieborowa.

W Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża, przechowywanym obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, znajdują się bogate materiały dotyczące dziejów manufaktur radziwiłłowskich, mianowicie manufaktur szkła w Urzeczu i Nalibokach, persjarni w Słucku, farfurni w Białej, Świerzeniu i Żółkwi, manufaktury w Koreliczach (nieliczne). Oprócz akt dotyczących bezpośrednio pracy manufaktur, archiwalia do nich znajdują się również w księgach rozporządzeń gospodarczych zwłaszcza Michała Kazimierza Radziwiłła, w aktach rzemieślników radziwiłłowskich, a także w bogatym dziale korespondencji, gdzie można napotkać pierwsze projekty fabryk, doniesienia

o budowie i stanie rozwoju, a także pertraktacje ze specjalistami. Dalsze źródła archiwalne do manufaktur radziwiłłowskich przechowywane są także w tej części Archiwum Nieświeskiego, która znalazła się po 1945 r. w Archiwum Radziwiłłów w Narodowym Archiwum Republiki Białorusi w Mińsku. Zachowane nieliczne archiwalia dotyczące nieborowskiej manufaktury majoliki znajdują się głównie w Archiwum Pałacu Radziwiłłów w Nieborowie oraz w dziale korespondencji Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa w Archiwum Głównym Akt Dawnych (listy M. P. Radziwiłła do matki Jadwigi z Sobańskich).

Bibliografia

Polski słownik biograficzny, Wrocław–Warszawa 1987, t. 30, z. 1–3 (Radziwiłłowie); W. Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 1–2, Warszawa 1956; J. Samek, *Polskie rzemiosło artystyczne*, Warszawa 1984; W. Piwkowski, *Manufaktura majoliki w Nieborowie* (w:) *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, R. 29, 1985; J. Chruszczyńska, *Pasy kontuszowe z polskich manufaktur i pracowni w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1995.

KATALOG WYSTAWY

Radziwiłłowie herbu Trąby

1 Drzewo genealogiczne Radziwiłłów, autor nieznany, 1758, akwarela, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, NB 845 MNW.

2 Tablica z drzewem genealogicznym Radziwiłłów wykonana przez Piotra Böse, Gdańsk 1742 grafika, AGAD, bez sygnatury.

3 Drzewo genealogiczne Radziwiłłów w księdze rodosłownej, 1914, AGAD, AR XI, 4, s. 219–229.

4 Drzewo genealogiczne Radziwiłłów, b.d., j. łac., AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja, pudło 20.

5 Przywilej cesarza Maksymiliana I nadający księciu Mikołajowi Radziwiłłowi, wojewodzie wileńskiemu i kanclerzowi litewskiemu, oraz jego potomkom tytuł książąt na Goniądzu i Medelach, 1518, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7486.

6 Przywilej króla rzymskiego Ferdynanda I, który potwierdza przywilej cesarza Karola V nadający Mikołajowi Radziwiłłowi „Czarnemu”, marszałkowi wielkiemu litewskiemu, i jego potomkom tytuł księcia na Ołyce i Nieświeżu, 1547, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 1438.

7 Dokument Jana Kazimierza, króla polskiego, potwierdzający falsyfikat przywileju Zygmunta Augusta, króla polskiego, zezwalającego Radziwiłłom na przechowywanie w ich archiwum rodowym dokumentów W. Ks. L., 1668, AGAD AR XI 4, s. 189–200.

8 Sumariusz z regestami dokumentów przyznanych domowi Radziwiłłów od 1386 r. do końca XVI w., AGAD AR XI 1.

9 Nadanie przez króla Kazimierza Jagiellończyka Radziwiłłowi Ościkowiczowi dziewięciu ludzi z włości uszpołskiej, 1446, AGAD, AR XI, 9 s. 7.

10 Nadanie przez króla Kazimierza Jagiellończyka Radziwiłłowi Ościkiewiczowi sześciu ludzi wygnanych przez bojarów, w celu osadzenia ich we wsi Birże „blisko niemieckiej rubieży”, 1455, j. rus., AGAD AR XI 9, s. 9.

11 Przywilej Joachima władcy smoleńskiego nadający dwór Bohdanowski Rusiłowicze Jerzemu Radziwiłłowi, synowi Mikołaja Radziwiłłowicza, wojewody smoleńskiego, 1485, j. rus., AGAD, Zbiór dok. perg. 7370.

12 Przywilej Wielkiego Księcia Litewskiego Aleksandra nadający Mikołajowi Radziwiłłowi podczasem W. K. Lit. dobra Chołchole i Piechowski dworzec w powiecie wileńskim leżące, 1495, j. łac. AGAD, Zbiór dok. perg. 7394.

13 Zgoda Stanisława Jerkowicza wydana Mikołajowi Radziwiłłowiczowi, marszałkowi i namiestnikowi smoleńskiemu, na sprzedaż gruntu, 1486, AGAD, Zbiór dok. perg. 7374.

14 List Wielkiego Księcia Litewskiego Aleksandra do Hrynka Maskiewiczza horodniczego i klucznika nowogrodzkiego, w którym zawiadamia, że włość Bobrok oddał Mikołajowi Radziwiłłowiczowi, wojewodzie wileńskiemu i kanclerzowi, 1495, j. rus., AGAD, AR XI, 10, s. 13.

15 Nadanie Wielkiego Księcia Litewskiego Aleksandra dla Mikołaja Radziwiłłowicza wojewody wileńskiego i kanclerza pięciu parobków z żonami i dziećmi, 1496, j. rus., AGAD, AR XI, 10, s. 16.

16 Inwentarz księstwa nieświeskiego, „Włość do Folwarku Alby służąca naprzód”, 1626, s. 88–89, AGAD, AR XXV 2666.

17 Inwentarz wsi należących do folwarków księstwa nieświeskiego, folwark Alba z budynkami, zasiewem i bydłem, AGAD, AR XXV 2670/1, 1696, s. 44–45.

18 Plan rozgraniczenia dóbr pomiędzy wsią Tyłowka i Baszkowiec wykonany przez Krystiana de Bergmana z oryginalnego planu Franciszka Okrzy Wątróbki, geometry przysięgłego, 1707, wym.: 97 x 63, AGAD, Zbiór Kartograficzny 446–27.

19 Inwentarz wójtostwa Parowieckiego w Księstwie Birżańskim leżącego, 1736, w języku hebrajskim, AGAD, AR XXV 240.

20 Szkic planu miasta Bolimowa z 1745 r. sporządzony dla przedłożenia w Aseorii, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze, 108.

21 Inwentarz starostwa człuchowskiego, 1753, AGAD, AR XXV 615.

22 Inwentarz Hrabstwa Cimkowickiego, 1779, AGAD, AR XXV 533.

23 Inwentarz Hrabstwa Kiejdańskiego, 1811, s. 24 wieś Beynarów, AGAD AR XXV 1665/1.

24 Mapa Hrabstwa Borysów sporządzona przez Bartłomieja Sadłuckiego i Franciszka Czerkasa, 1820, wym.: 104 x 57, AGAD, Zbiór Kartograficzny 450–4.

25 Mapa dóbr sluckich i kopylskich nieznanego autora, 1835, wym.: 67 x 48, AGAD, Zbiór Kartograficzny 452–61.

26 Mapa majątków położonych w powiecie wilkomierskim wykonana przez Hilarego Babickiego, geometrę przysięgłego, pocz. XIX w., wym.: 120 x 191, AGAD, Zbiór Kartograficzny 448–67.

27 Mapa ordynacji nieświeskiej sporządzona przez Adama Markiewicza, geometrę granicznego powiatu lidzkiego, 1859, wym.: 67 x 98, AGAD, Zbiór Kartograficzny 451–3.

28 Inwentarz pałacu zwanego „Kardynalia” w Wilnie, 1764, AGAD, AR XVIII 270, s. 42–43.

29 Inwentarz pałacu Radziwiłłów przy ul. Miodowej 493 w Warszawie, 1761, AGAD, AR XVIII 391, s. 108–109.

30 Inwentarz pałacu Radziwiłłów we Lwowie, 1747, AGAD, AR XVIII 444, s. 27–28.

31 Rysunek architektoniczny pałacu Radziwiłłów w Gdańsku, 1771, AGAD, AR XVIII 432, s. 21.

32 Inwentarz pałacu Michała Hieronima Radziwiłła, wojewody wileńskiego, w Warszawie, 1821, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze 38.

33 Katalogi zbiorów bibliotecznych należących do Radziwiłłów, AGAD Rkp. bibl. I–8, 12.

34 List uwierzytelniający Konrada księcia mazowieckiego dany Dadźbogowi z Podosny, staroście łomżańskiemu, dla pertraktacji o rękę córki Mikołaja z Muśnik Radziwiłłowicza, 1496, j. łac., wypis z akt Trybunałskich, AGAD, Zbiór dok. perg. 7397.

35 Mikołaj Radziwiłłowicz, wojewoda wileński i kanclerz W. Ks. L., zapisuje swojej córce Annie, żonie Konrada księcia mazowieckiego, sumy posagowe, 1496, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7398.

36 Księga Metryki Koronnej, sporządzona za kanclerstwa Mikołaja Radziwiłła, z lat 1511–1518, AGAD, AR II ks. 10 .

37 Przywilej króla Zygmunta Starego z nominacją na urząd Marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego, dany Janowi Radziwiłłowi, staroście drohickiemu i słonimskiemu, 1519, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7488.

38 Testament Jana Radziwiłła, kasztelana trockiego, marszałka wielkiego litewskiego, 1522, AGAD, Zbiór dok. perg. 7508.

39 Przywilej Zygmunta Augusta, króla polskiego, wystawiony dla Jana Radziwiłła, krajczego litewskiego syna Jana, nadający mu Tykocin, 1546, j. rus., AGAD, AR XI 58, s. 26.

40 Rejestr wyprawy ślubnej Barbary Radziwiłłówny przed jej ślubem ze Stanisławem Gasztołdem, wojewodą nowogrodzkim, 1536, j. pol., AGAD, AR XI 18, s. 30.

41 Nominacja Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” na stanowisko wojewody wileńskiego, wystawiona przez króla Zygmunta Augusta, 1551, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7677.

42 Nadanie Mikołajowi Radziwiłłowi „Czarnemu” dóbr Kleck i Dawidgródek przez króla Zygmunta Augusta, 1551, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7676.

43 Barbara Radziwiłłówna, królowa polska, portret olejny, autor nieznan, koniec XVII w., Muzeum w Nieborowie i Arkadii, MP 4774 NB Dep. 167 MNW.

44 List Barbary Radziwiłłówny do matki Barbary z Kołów Radziwiłłowej, b.d., AGAD, AR III, kop. 29, s. 52.

45 List Barbary Radziwiłłówny, królowej polskiej, do brata Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, 1549, AGAD, AR III, kop. 29, s. 35.

46 Nadanie Mikołajowi Radziwiłłowi „Rudemu”, wojewodzie trockiemu, hetmanowi wielkiemu litewskiemu, dworu Wołpa przez Zygmunta Augusta, króla polskiego, 1556, j. rus., AGAD, AR XI 19, s. 29–30.

47 Testament Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego, 1565, AGAD, AR XI 59, s. 34–38.

48 List uwierzytelniający Zygmunta Augusta, króla polskiego, dany Mikołajowi Radziwiłłowi, „Czarnemu”, marszałkowi W. Ks. Lit., i Marcinowi Kromerowi, posłom królewskim, do Ferdynanda, króla rzymskiego, wysłanym w sprawie uregulowania sporu o sukcesję po zmarłej królowej Elżbiecie, 1547, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7654.

49 Potwierdzenie przez Zygmunta Augusta, króla polskiego, umowy zawartej pomiędzy Stanisławem Tęczyńskim, wojewodą sandomierskim, a Mikołajem Radziwiłłem „Czarnym”, księciem na Ołyce i Nieświeżu wojewodą wileńskim, w sprawie małżeństwa ich dzieci: Jana Tęczyńskiego z Elżbietą Radziwiłłówną po ukończeniu przez nią siedmiu lat, a w przypadku jej śmierci przed ustalonym terminem z jej siostrą Zofią, 1554, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7701.

50 Nominacja na urząd marszałka W. K. Lit. dla Stanisława Radziwiłła z uposażeniem 2500 zł., wydana przez Zygmunta III, króla polskiego, 1592, AGAD, AR XI 68, s. 29.

51 Dokument fundacyjny Stanisława Radziwiłła, marszałka wielkiego litewskiego, szpitala w Ołyce, 1593, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 8018.

52 Dział dóbr dokonany przez Mikołaja Krzysztofa, Albrechta i Stanisława Radziwiłłów, synów Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, wojewody wileńskiego i kanclerza litewskiego, 1577, j. rus., AGAD, Zbiór dok. perg. 7849.

53 Kwit wystawiony przez Jana Zamoyskiego, kanclerza koronnego, i Krystynę z Radziwiłłów Zamoyską córkę Mikołaja „Czarnego”, z otrzymania sum posagowych, 1580, AGAD, AR XI 63, s. 37.

54 Potwierdzenie przez papieża Sykstusa X godności kardynalskiej nadanej Jerzemu Radziwiłłowi, synowi Mikołaja „Czarnego”, przez papieża Grzegorza XIII, 1585, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7910.

55 Nominacja na biskupstwo krakowskie dla kardynała Jerzego Radziwiłła, wydana przez Zygmunta III, króla polskiego, 1591, AGAD, AR XI 67, s. 23.

56 Krzysztof Radziwiłł „Piorun”, wojewoda wileński i hetman wielki litewski, niedzioryt, ryt. Michaele John Miereveldis, Guillemo J. Delphius, 1639, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, NB 754 MNW.

57 Zatwierdzenie przez Henryka Walezego, króla polskiego, nominacji Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” na hetmaństwo polne litewskie z pensją roczną 2000 zł., wydanej przez Zygmunta Augusta, króla polskiego, 1574, j. rus., AGAD, Zbiór dok. perg. 7832.

58 Akt fundacji zboru ewangelicko–augsburskiego w Birżach przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, wojewodę wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego, 1590, AGAD, AR VIII, 27, s. 1.

59 Ugoda między braćmi Januszem, podczaszym litewskim, i Krzysztofem, Radziwiłłami w sprawie równego podziału majątności pozostałych po śmierci ojca Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, 1604, AGAD, AR XI 31, s. 1.

60 Testament Janusza Radziwiłła, podczaszego litewskiego, kasztelana wileńskiego, 1620, AGAD, AR XI 40, s. 85.

61 Akt ustanowienia gimnazjum publicznego w Słucku przez Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, z fundacji jego zmarłego brata Janusza, kasztelana wileńskiego i podczaszego litewskiego, 1630, AGAD, AR XI 48, s. 19.

62 Paszport Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, marszałka wielkiego litewskiego, wystawiony przez Murada III, sułtana tureckiego, 1583, j. tur., AGAD, AR II Ks. 62/15.

63 Patent na rycerza grobu świętego i prokuratora ziemi świętej wydany przez ks. Anioła Stella, gwardiana klasztoru księży Bernardynów w ziemi świętej, Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi „Sierotce”, marszałkowi wielkiemu litewskiemu, 1583, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 7898.

64 Bulla papieża Klemensa VIII wydana Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi „Sierotce”, wojewodzie trockiemu i marszałkowi wielkiemu litewskiemu, na założenie klasztoru Benedyktynek w Nieświeżu, 1594, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 8022.

65 Krystyna Eufemia Radziwiłłówna, zakonnica klasztoru Benedyktynek nieświeżkich, kwituje swego brata Albrychta Stanisława Radziwiłła kanclerza W. K. Lit. z otrzymania posagu w wysokości 12 tys. zł. polskich wypłaconych na ręce ksieni klasztoru Doroty Brądzberskiej, 1629, AGAD, AR XI, 69, s. 14–16.

66 Księga metryczna klasztoru Benedyktynek w Nieświeżu, wpis Krystyny Eufemii Radziwiłłówny pod rokiem 1614, AGAD, AR VIII, 353, s. 6–7.

67 Testament Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, wojewody trockiego i marszałka wielkiego litewskiego, 1603, AGAD, AR XI 87, s. 169–170.

68 Rejestr pieniędzy wydanych w drodze do Krakowa na dwór Zygmunta III, króla polskiego, przez Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę”, wojewodę wileńskiego i marszałka wielkiego litewskiego, 1611, AGAD, AR XI 87, s. 327–328.

69 Albrycht Radziwiłł marszałek nadworny litewski oddaje swojej żonie Annie z księżąt kurlandzkich Radziwiłłowej w arendę na trzy lata starostwo rumborskie, jako świadkowie podpisali się i odcisnęli pieczęcie Jarosz Wołowicz, pisarz litewski, i Andrzej Boboła, 1591, AGAD, AR XI, 75, s. 25–6.

70 Nominacja Albrechta Radziwiłła na kanclerza wielkiego litewskiego wydana przez Zygmunta III, króla polskiego, 1623, AGAD, Zbiór dok. perg. 8148.

71 Paszport Albrychta Stanisława Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego, wystawiony przez Ferdynanda II, cesarza, 1624, AGAD, AR XI 70, s. 10.

72 „Stanislai Alberti Radziwilli... Epistome rerum gestarum in Regno Poloniae regnantibus Sigismundo III et Vladislao IV”, AGAD, AR rkp. bibl. VIII–120.

73 Regestr różnych rzeczy Janusza Radziwiłła, podkomorzego litewskiego, znajdujących się w Kiejdanach, 1620–1635, AGAD, AR XXVI 37, s. 30.

74 Janusz Radziwiłł, wojewoda wileński i hetman wielki litewski, miedzioryt, ryt. Maurycy Lang, lata siedemdziesiąte XVII w., Muzeum w Nieborowie i Arkadii, NB 847 MNW.

75 Nominacja Janusza Radziwiłła, podkomorzego litewskiego, na hetmaństwo polne litewskie wydana przez Władysława IV, króla polskiego, 1646, AGAD, AR XI 39, s. 97.

76 Regestr rzeczy, które przywiezione zostały do Starej Wsi dla Bogusława Radziwiłła, 1620, AGAD, AR XXVI 25.

77 Ordynans Fryderyka Wilhelma, margrabiego brandenburskiego, dla Bogusława Radziwiłła, generalnego gubernatora Prus Książęcych, 1659, AGAD, AR XI 49, s. 127.

78 Pamiętnik Bogusława Radziwiłła, 1661–1666, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze 4.

79 Indult papieża Aleksandra VII na ślub Bogusława Radziwiłła, generalnego gubernatora Prus Książęcych, z Anną Marią Radziwiłłówną, córką Janusza Radziwiłła, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, 1664, j. łac., AGAD, Zbiór dok. perg. 8250.

80 Testament Bogusława Radziwiłła, generalnego gubernatora Prus Książęcych, 1668, AGAD, AR XI 51, s. 1–23.

81 Informacja o długach spłacanych po śmierci Bogusława Radziwiłła, generalnego gubernatora Prus Książęcych, 1670, AGAD, AR XI 52.

82 Projekt trumny Bogusława Radziwiłła, generalnego gubernatora Prus Książęcych, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze 4.

83 Zobowiązanie Ludwiki Karoliny z Radziwiłłów, margrabiny brandenburskiej, córki Bogusława do poślubienia królewicza Jakuba Sobieskiego, 1688, AGAD, AR XI 53, s. 59.

84 Uniwersał Ludwiki Karoliny z Radziwiłłów, margrabiny brandenburskiej, córki Bogusława, do poddanych aby w razie zajazdu uczynionego na jej dobra dziedziczne stali wiernie przy jej starostach i urzędnikach, a w razie gwałtów „odpór mu dawali”, 1687, AGAD, AR XI 54, s. 48.

85 Rejestry piechoty węgierskiej Michała Kazimierza Radziwiłła, kasztelana wileńskiego, 1663, AGAD, AR VII 599.

86 Upoważnienie dane Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi, podkanclerzemu i hetmanowi polnemu litewskiemu, jako posłowi Jana III Sobieskiego, króla polskiego, do cesarza Leopolda wysłanemu w sprawie zawarcia traktatu, 1679, AGAD, AR XI 108, s. 140.

87 Obraz Matki Boskiej Radziwiłłowskiej, olej, autor nieznany, własność prywatna.

88 Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”, marszałek nadworny litewski, miedzioryt, ryt. Johann Christoph Sysang, 1734, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, NB 852 MNW.

89 Nominacja na województwo trockie dla Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, kasztelana trockiego i hetmana polnego litewskiego, wystawiona przez Augusta III, króla polskiego, 1737, AGAD, AR XI 145, s. 72.

90 Nominacja na urząd hetmana wielkiego litewskiego dla Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” wystawiona przez Augusta III, króla polskiego, 1744, AGAD, AR XI 145, s. 98.

91 Nominacja na województwo wileńskie dla Michała Kazimierza „Rybeńki” wydana przez Augusta III, króla polskiego, 1744, AGAD, AR XI 145, s. 96.

92 Inwentarz folwarków przyznanych jako uposażenie zboru ewangelicko–reformowanego w Słucku, 1653–1773, AGAD, AR VIII 543, s. 146.

93 „Podanie srebra sporządzone z rozkazu Michała Kazimierza Radziwiłła” [Rybeńki], wykaz win w piwnicy, 1758, AGAD, AR XXVI 468, s. 28–29.

94 Plan gruntów należących do zboru ewangelicko–augsburskiego kolonii holenderskich Neudorf i Noubrow, 1712, AGAD AR VIII 70, s. 52.

95 Diariusz Hieronima Floriana Radziwiłła, podczaszego litewskiego, obejmujący lata 1749–1751, 1756, AGAD, AR VI, II – 81, k. 120 .

96 Wykaz zbroi sprowadzonych z Królewca na zlecenie Hieronima Floriana Radziwiłła, 1748, AGAD, AR VII 664.

97 Plenipotencja Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, wojewody wileńskiego, na zakup broni dla milicji radziwiłłowskiej, 1768, AGAD, AR VII 663, s. 284.

98 Rejestry ruchomości pozostałych po żołnierzach milicji radziwiłłowskiej — spis po zmarłym poruczniku Szymonie Oczkowskim z garnizonu szawelskiego, 1749, AGAD, AR VII 638.

99 Paszport Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, wojewody wileńskiego, wystawiony przez Ludwika XVI, 1773, AGAD, AR XI 170, s. 148.

100 Paszport Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, wojewody wileńskiego, wystawiony przez Józefa II i Marię Teresę, 1775, AGAD, AR XI 170, s. 185.

101 Regestr całej psiarni Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, wojewody wileńskiego, 1781, AGAD, AR XXVI 643.

102 Diariusz Karola Stanisława Radziwiłła kanclerza wielkiego litewskiego, obejmujący lata 1689–1717, AGAD, AR VI, II – 79.

103 Dyplom na order Orła Białego przyznany Michałowi Hieronimowi Radziwiłłowi przez Stanisława Augusta Poniatowskiego, 1773, AGAD, AR XI 255, s. 4.

104 Intercyza przedślubna zawarta między Michałem Hieronimem Radziwiłłem a Antonim Przeddzieckim, podkanclerzym litewskim, ojcem Heleny, 1771, AGAD, AR XI 280, s. 26–27.

105 Wydatki kuchenne Heleny z Przeddzieckich Radziwiłłowej w czasie pobytu w Warszawie w dniach 9–10 października bez roku, AGAD, AR XI 280, s. 53–54.

106 Intercyza przedślubna zawarta między Ferdynandem, księciem pruskim, a Michałem Hieronimem Radziwiłłem w sprawie małżeństwa między bratanicą księcia pruskiego Luizą Hohenzollern a Antonim Radziwiłłem, synem Michała Hieronima Radziwiłła, 1796, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze 52, s. 21–22.

107 Luiza i Antoni Radziwiłłowie, miedzioryt, ryt. W. von den Borch, Heinrich Sintzenich, 1798, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, NB 856 MNW.

108 Oświadczenie Antoniego Radziwiłła, że jego starania w sprawie nabycia ordynacji nieświeskiej, ołyckiej i mirskiej nie będą prowadzone ze szkodą jego braci i w każdej chwili będzie gotów do podziału majątku na warunkach korzystnych dla nich wszystkich, 1814, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze 52, s. 28.

109 Akt chrztu Michała Gedeona Radziwiłła, syna Michała Hieronima i Heleny z Przeddzieckich Radziwiłłów, 1796, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze 56, s. 1.

110 Dokumentacja przebiegu służby wojskowej Michała Gedeona Radziwiłła – nominacja na stopień generała brygady podpisana przez ks. Józefa Poniatowskiego, 1811, s. 24, książeczka żołdu stanu służby 1813, s. 39, przedłużenie urlopu w armii rosyjskiej o sześć miesięcy 1815, s. 56, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze 57.

111 Podziękowanie złożone Michałowi Gedeonowi Radziwiłłowi przez Rząd Narodowy za pełnienie funkcji naczelnego wodza w powstaniu listopadowym, 1831, AGAD, AR XI 294, s. 46.

112 Aleksander I car mianuje Michała Gedeona Radziwiłła senatorem wojewodą Królestwa Polskiego, 1825, AGAD, AR XI, 294, s. 10.

113 „Porządek dzienny nauk księcia Dom[inika] Radziwiłła”, bratanka Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, tygodniowy rozkład lekcji, bd, AGAD, AR XI 189, s. 38.

114 Mikołaj I car nadaje order św. Anny II stopnia Leonowi Radziwiłłowi, bratankowi Michała Gedeona Radziwiłła, pułkownikowi lejbgwardii grodzieńskiego pułku huzarów, 1847, j. ros., AGAD, AR XI 290, s. 48.

115 Mikołaj I car awansuje Leona Radziwiłła, pułkownika lejbgwardii na generał-majora, 1850, j. ros. AGAD, AR XI 290, s. 64.

116 Zawiadomienia o śmierci Karola Andrzeja Radziwiłła, syna Michała Gedeona Radziwiłła i Jadwigi z Sobańskich Radziwiłłowej — rodziców Michała Piotra Radziwiłła, prezesa Towarzystwa Dobroczynności, 1886, 1900, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja, 150.

117 List Józefa Weyssenhoffa, pisarza i redaktora Biblioteki Warszawskiej, do Michała Piotra Radziwiłła, prezesa Towarzystwa Dobroczynności w sprawach redakcyjnych, 1890, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja, 1142.

118 List Michała Elwiro Andriollego, rysownika i ilustratora, do Michała Piotra Radziwiłła, prezesa Towarzystwa Dobroczynności, z podękowaniem za zaproszenie na polowanie, 1892, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 8.

119 List Heleny Modrzejewskiej do Michała Piotra Radziwiłła z informacją, że dopóki jej kontrakt z Dyrekcją Teatrów Warszawskich nie będzie przez władze wyższe zatwierdzony, nie może występować w Warszawie, 1894, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 668.

120 List Henryka Sienkiewicz do Michała Piotra Radziwiłła, prezesa Towarzystwa Dobroczynności, z prośbą o spotkanie w sprawie pomnika Adama Mickiewicza, [1897], AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 952.

121 Listy sierot będących pod opieką Michała Piotra Radziwiłła, opisujące ich pobyty w Nieborowie z lat 1895–1903, w tym list kondolencyjny sierot z „Nazaretu” pisany do wdowy Marii z Zawiszów, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 148, 957.

122 Zawiadomienie o śmierci Michała Piotra Radziwiłła, prezesa Towarzystwa Dobroczynności, 1903, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 150.

123 Maciej i Jadwiga z Krasieńskich Radziwiłłowie zawiadamiają o ślubie swego syna Alberta Radziwiłła z [Prudencjanną] Milmo, 1896, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 146.

124 Maciej i Jadwiga z Krasieńskich Radziwiłłowie zawiadamiają o ślubie swego syna Macieja z Różą Potocką, 1897, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 146.

125 Maciej Radziwiłł z Połoneczki w otoczeniu służby leśnej, pocz. XX w., AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, C/83.

126 Antoni i Maria z margrabiów Castellane Radziwiłłowie z Nieświeża zapraszają na ślub córki Heleny Radziwiłłówny z Józefem Potockim, 1892, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 146.

127 Antoni i Maria z margrabiów Castellane Radziwiłłowie z Nieświeża zapraszają na ślub syna Jerzego Radziwiłła z Marią Różą Branicką, 1883, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 146.

128 Maria z Branickich Radziwiłłowa żona Jerzego, ordynata nieświeskiego, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, B/31.

129 Dzieci Marii z Branickich i Jerzego Radziwiłłów z Nieświeża. Od lewej: Róża, Albrecht, Karol, Leon, 1890, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, B/30.

130 Albrecht i Karol Radziwiłłowie z Nieświeża, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, C/125.

131 Albrecht i Róża Radziwiłłowie z Nieświeża, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, B/266.

132 Albrecht i Karol Radziwiłłowie z Nieświeża, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, B/270.

133 Świadcstwo ukończenia przez Albrechta Radziwiłła korpusu paziów J. Ces. Mości, 1906, AGAD, AR XI 311.

134 Procesja przed kościołem w Nieświeżu, kobiety wysiadające z powozu: Maria Radziwiłłowa żona Jerzego i jej teściowa Maria z margrabiów Castellane Radziwiłłowa żona Antoniego, ok. 1914, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, D/97.

135 Zapis garnituru biżuterii turkusowo–diamentowej przez Marię z margrabiów Castellane Radziwiłłową na rzecz ordynacji nieświeskiej, 1901, j. pol., franc., AGAD, AR XI 304, s. 318.

136 Fotografie ze zjazdu w Nieświeżu, 1926, AGAD, AR XI 255, s. 313.

137 Dekret marszałka Józefa Piłsudskiego nadający pośmiertnie order Virtuti Militari rotmistrzowi Stanisławowi Radziwiłłowi, synowi Antoniego i Marii z margrabiów Castellane, 1926, odpis maszynopisowy, AGAD, AR XI 313.

138 Książeczka stanu służby oficerskiej Albrechta Radziwiłła, 1932, AGAD, AR XI 311, s. 31.

139 Karol Radziwiłł brat Albrechta z żoną Izabelą z Radziwiłłów córką Dominika i Dolores de Agramonte, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, B/160.

140 Nieśwież — panorama zamku, pocz. XX w., AGAD, Zbiór fotografii oddziału III, C/97, C/98.

141 Mowa Ferdynanda Radziwiłła z Nieborowa wygłoszona w pierwszym dniu obrad Sejmu Ustawodawczego, 10 lutego 1919 r., Sejm, wydanie pamiątkowe ilustrowane, pod red. Antoniego Langego, Warszawa 1919, własność prywatna.

142 Janusz Radziwiłł syn Ferdynanda Radziwiłła, ostatni ordynat nieborowski, portret olejny, mal. Wacław Radwan, 1920, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, NB 843 MNW.

143 Uczniowie gimnazjum męskiego w Pszczynie. Siedzą: Anna Radziwiłłowa z Nieborowa, Wacław Iwanowski — nauczyciel, Kujda (?) — nauczyciel. Od lewej siedzą: Stanisław Czetwertyński, Edmund Radziwiłł z Nieborowa. Od lewej stoją: Stanisław Radziwiłł z Nieborowa, Dominik Radziwiłł z Balic, Andrzej Czetwertyński, Stefan Potocki, Jerzy Czetwertyński, Bolesław Chruścicki, Ferdynand Radziwiłł z Nieborowa, Tomasz Zamoyski, 1925, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, C/78.

144 List Ferdynanda Radziwiłła pisany z gimnazjum w Pszczynie do rodziców Anny i Janusza Radziwiłłów, 1924, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 18.

145 Świadcstwo szkolne Ferdynanda Radziwiłła, syna Janusza z Nieborowa, z Gimnazjum Państwowego w Pszczynie, 1927, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 152.

146 List Stanisława Radziwiłła pisany z gimnazjum w Pszczynie do matki Anny Radziwiłłowej z Nieborowa, pisany w przededniu pierwszej rocznicy śmierci brata Ferdynanda, 1930, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 65.

147 Janusz Radziwiłł, ostatni ordynat nieborowski, nad zabitym łosiem, lata trzydzieste XX w., AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, C/95.

148 Janusz Radziwiłł z Nieborowa, 1931, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, D/55.

149 Anna z Lubomirskich Radziwiłłowa, żona Janusza z Nieborowa, 1931, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, D/52.

150 Krystyna Radziwiłłówna, córka Janusza z Nieborowa, ok. 1913, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, D/89.

151 Krystyna Radziwiłłówna, córka Janusza z Nieborowa, ok. 1920, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, C/84.

152 List Krystyny Radziwiłłówny pisany do matki Anny Radziwiłłowej z Nieborowa, 1921, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 108, cz. I.

153 Edmund i Ferdynand Radziwiłłowie, synowie Janusza z Nieborowa, ok. 1918, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, B/194.

154 Stanisław Radziwiłł, syn Janusza z Nieborowa, ok. 1919, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, D/82.

155 Ferdynand Radziwiłł, syn Janusza z Nieborowa, ok. 1928, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, B/391.

156 List Edmunda Radziwiłła pisany do matki Anny Radziwiłłowej z Oxfordu na wieść o operacji brata Ferdynanda, 1929, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, korespondencja 16.

157 Edmund Radziwiłł, syn Janusza z Nieborowa, 1931, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, D/45.

158 Karol Radziwiłł, brat Janusza z Nieborowa, AGAD, Zbiór fotografii oddz. III, B/32.

159 Tkanina z wizerunkiem Jezusa Chrystusa na krzyżu używana do przykrywania trumien Radziwiłłowskich w czasie ceremonii pogrzebowych, własność prywatna.

Powyższe obiekty zostały wybrane na wystawę, zorganizowaną przez Archiwum Główne Akt Dawnych, poświęconą rodzinie Radziwiłłów herbu Trąby.

Spis treści

Teresa Zielińska <i>Radziwiłłowie herbu Trąby — dzieje rodu</i>	2
Sławomir Górczyński <i>Rodzina Radziwiłłów i ich tytuły</i>	45
Włodzimierz Piwkowski <i>Mecenat radziwiłłowski w dziedzinie kultury, sztuki i rzemiosła artystycznego.</i>	51
Jolanta Grała, Violetta Urbaniak <i>Katalog wystawy Radziwiłłowie herbu Trąby.</i>	57

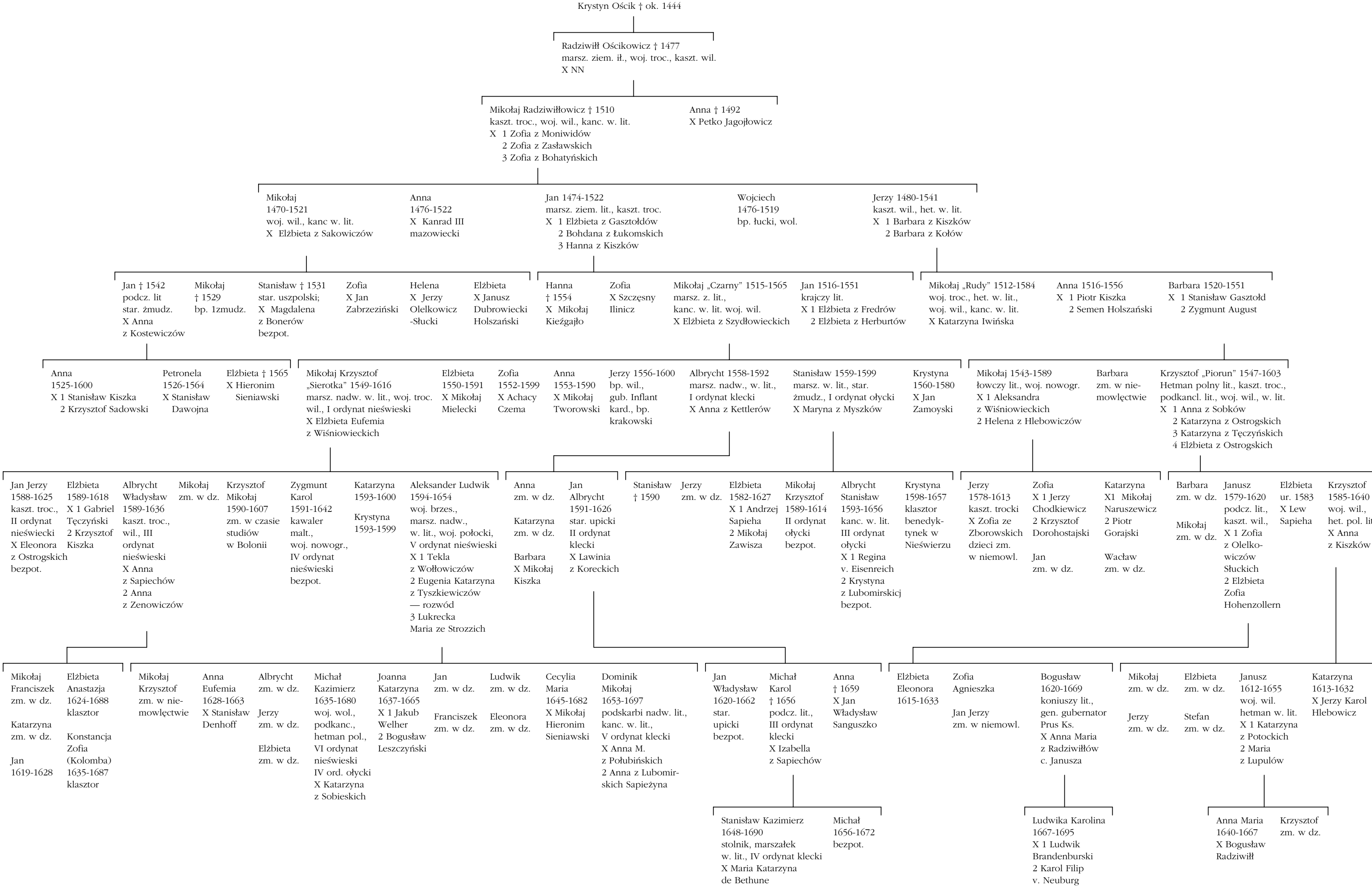
Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych
Archiwum Główne Akt Dawnych
Pałac Radziwiłłów w Nieborowie

Radziwiłłowie herbu Trąby

15–30 kwietnia 1996
Archiwum Główne Akt Dawnych,
Pałac Raczyńskich,
ul. Długa 7, czynna codziennie
oprócz niedziel 10–16,
środy 10–19, soboty 10–15

18 maja — 2 czerwca 1996
Pałac Radziwiłłów w Nieborowie
czynna codziennie
oprócz poniedziałków 10–16

BARBARA FILIA GEORGIJ RADZIWIŁŁI CASTELLE VII
SKA VIDUA STANISLAWI STOLDI PALATINI TROCENSIS CO
USTI REGIS POL: CORONATA IN REGINAM POLONIAE CRAC
EX BARBARA WOLFFSORS SIGISNUNDI AUG
1550 MORTUAL 55 K

Tabl. II

Michał Kazimierz
1635-1680
X Katarzyna z Sobieskich

Bogusław Krzysztof 1662-1672	Tekla Adelajda zm. w dz.	Jan zm. w dz. Ludwik zm. w dz.	Mikołaj Franciszek zm. w dz.	Jerzy Józef 1668-1689 woj. trocki, VII ordynat nieświecki, V ordynat ołycki X Maria Eleonora Anhalt-Dessau	Karol Stanisław 1669-1719 kanc. w. lit., VIII ordynat nieświeski, VI ordynat ołycki X Anna Katarzyna z Sanguszków
------------------------------------	--------------------------------	---	------------------------------------	---	--

Katarzyna Henryka zm. w nie- mowlęctwie	Katarzyna Barbara 1693-1730 X Jan Klemens Branicki	Mikołaj Krzysztof 1695-1715 podstoli lit., bezpot.	Michał Kazimierz „Rybeńko” 1702-1762 het. w. lit., woj. wil., IX ord. nieświeski, VII ord. ołycki X 1 Franciszka Urszula z Wiśniowieckich 2 Anna z Mycielskich Radziwiłłówna	Konstancja Franciszka † 1796 X Jan Fryderyk Sapieha	Karolina Teresa 1707-1737 X 1 Kazimierz Leon Sapieha 2 Józef Aleksander Jabłonowski	Tekla Róża 1709-1747 X 1 Jakub Henryk Fleming 2 Michał Serwacy Wiśniowiecki 3 Michał Antoni Sapieha	Anna Aleksandra zm. w dz.	Krystyna Helena zm. w dz.	Stanisław Jerzy zm. w dz.	Hieronim Florian 1715-1760 podcz. lit., chor. lit. X 1 Teresa z Sapiehów – rozw. 2 Magdalena z Czapskich – rozw. 3 Aniela z Miączyńskich – bezpot.
--	--	--	--	---	--	--	---------------------------------	---------------------------------	---------------------------------	--

Michał Krzysztof 1727-1729	Karol Stanisław „Panie Kochanku” 1734-1790 woj. wil., marsz gen. Konfeder. Radomskiej, X ordynat nieświeski VIII ordynat ołycki X 1 Maria z Lubomirskich – rozwód 2 Teresa z Rzewuskich – bezpot.	Janusz Tadeusz 1734-1750	Anna zm. w dz.	Ludwika zm. w dz.	Teofila X 1 Ignacy Morawski 2 Jan Rozwadowski	Katarzyna Karolina 1740-1789 X Stanisław Ferdynand Rzewuski	Weronika ur. 1754 X Franciszek Czapski	Hieronim Wincenty 1759-1786 podkom. lit. X Zofia Dorota Fryderyka v. Thurn-Taxis	Maria Wiktoria X Benedykt Morykoni	Józefa ur. 1762 X 1 Ksawery Massalski 2 Michał Grabowski
----------------------------------	---	--------------------------------	-------------------	----------------------	---	--	---	--	--	--

Dominik Hieronim 1786-1813 płk. wojsk Ks. Warszawskiego i gwardii Napo- leona I, XI ordynat nieświeski, IX ord. ołycki X 1 Elżbieta z Mniszków – rozwód 2 Teofila z Morawskich Starzeńska	Mikołaj zm. w nie- mowlęctwie	Karol zm. w nie- mowlęctwie
---	-------------------------------------	-----------------------------------

Aleksander Dominik 1808-1859 przedślubny syn pozbawiony praw do majątku, uczestnik powstania listopadowego X Rozyna Józefina Hiltl	Stefania 1809-1832 X Ludwik Wittgenstein
---	---

Leonida ur. 1841 X Józef Korwin	Ludwik 1847-1912 X 1 Antonina z Orłowskich 2 Anna Szascvay de Laczfalvy	Sergiusz 1851-1906 X Elżbieta z hr. Cavriani
------------------------------------	---	---

Aleksander Fryderyk 1870-1938
X Wilma hr. Ordody d'Ordod

Joanna 1884-1902

Maria Maksymiliana
1908-1981

Tabl. III

Dominik Mikołaj 1653-1697
 X 1 Anna M. z Połubińskich
 2 Anna z Lubomirskich Sapieżyna

Lukrecja Katarzyna † 1716 X Mikołaj Wiktoryn Grudziński 2 Fryderyk Józef Denhoff	Adelajda Cecylia X Wojciech Dąmbski	Jan Mikołaj 1681-1729 kaszt. wil., woj. nowogrodzki, VI ordynat klecki X Henryka Dorota z Przebendowskich	Zofia klasztór	Feliks zm. w dz.	Michał Antoni 1687-1721 kraj. lit., X Marianna z Dowmont Siesickich	Marianna zm. w dz.	Mikołaj Faustyn 1688-1746 miecz. lit., woj. nowogródzki X Barbara z Zawiszów
--	--	---	-------------------	---------------------	--	-----------------------	--

Józef Albrecht zm. w dz.	Anna Małgorzata zm. w dz.	Marcin Mikołaj 1705-1782 VII ordynat klecki krajczy lit. (chory um.) X 1 Aleksandra z Bełchackich 2 Maria z Trembickich	Marianna zm. w dz.	Izabella 1711-1761 X Tadeusz Ogiński	Leon Michał 1722-1751 straż. pol. lit. X Anna Ludwika z Mycielskich	Udalryk Krzysztof 1712-1770 kon. lit. X 1 Zofia z Reyów 2 Eleonora z Kamieńskich	Teresa Barbara 1714-1780 X 1 Józef Scipio del Campo 2 Antoni Pac	Albrycht 1717-1790 star. rzeczycki marsz Tryb. Lit., konfederat barski X 1 Anna Kunegunda z Chalackich	Maria Gertruda ur. 1720 przeorysza wizytek w Wilnie	Jerzy 1721-1754 woj. nowogr. X Salomea Zofia z Sapiehów I v. Szczukowa, II v. Nowosielska	Stanisław 1722-1787 krajczy lit., podkom lit., X Karolina z Pociejów	Anna Augustyna ur. 1726 klasztór	Brygida Petronela 1727-1773 X Antoni Sołłohub	Franciszka zm. w dz.	Krzysztof zm. w dz.	Karol zm. w dz.	Udalryka zm. w dz.	Feliks zm. w dz.	Dominik zm. w dz.
-----------------------------	------------------------------	--	-----------------------	---	---	---	--	---	---	--	---	--	--	-------------------------	------------------------	--------------------	-----------------------	---------------------	----------------------

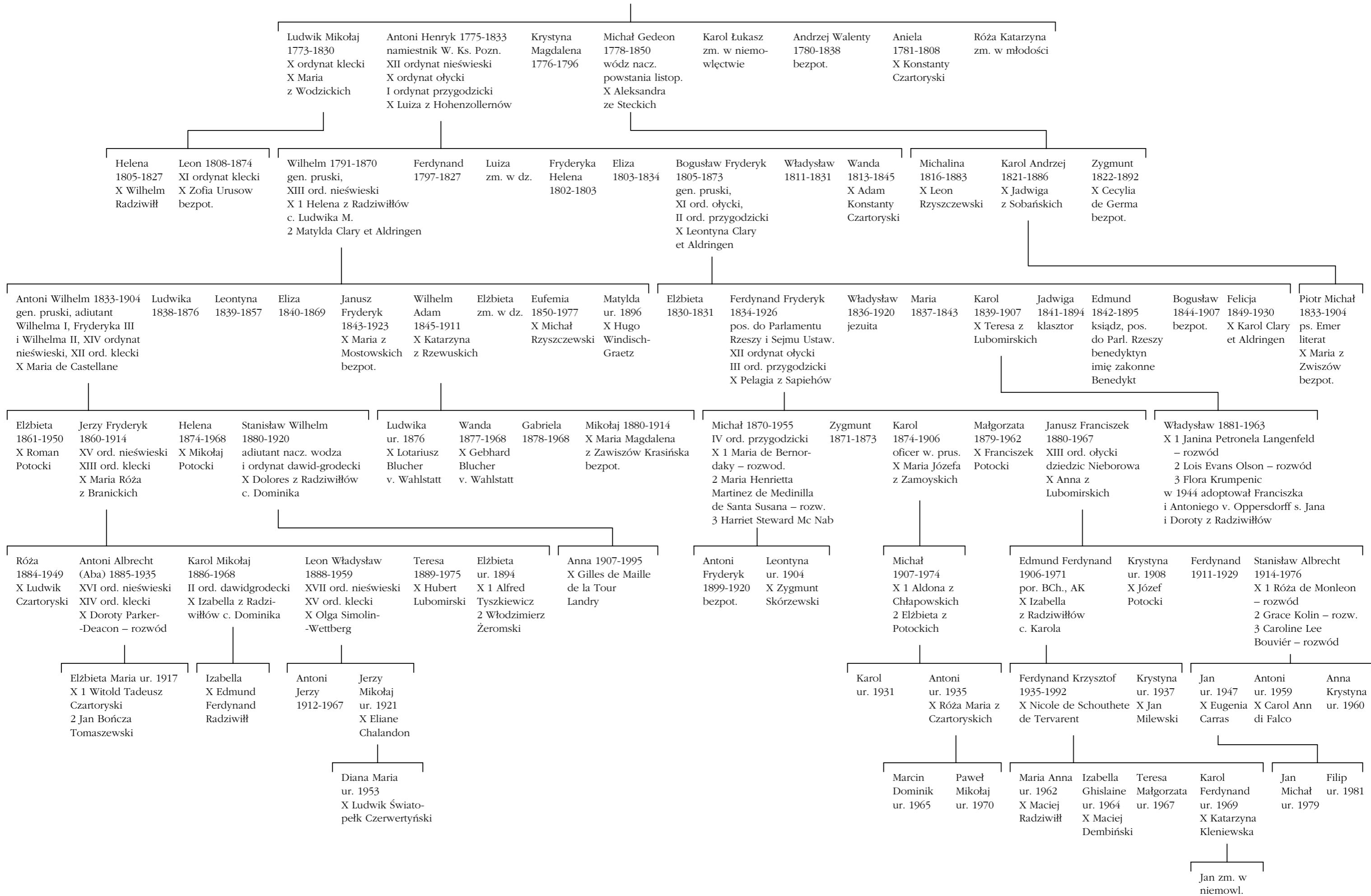
Antonina 1730-1764 X Józef Massalski	Józef Mikołaj 1736-1813 pisarz w. lit., woj. miński, kaszt. i woj. trocki VIII ordynat klecki X 1 Antonina z Miączyńskich 2 Wiktoria z Ostrorogów	Antoni Mikołaj 1741-1778 referendarz w. kor., sekr. w. kor. proboszcz nieświeski bezpot.	Michał Hieronim 1744-1831 kaszt., woj. wil., IX ordynat klecki X Helena z Przeździeckich Potomkowie patrz tabl. IV	Dominik 1747-1803 X Marianna z Czechnickich	Jakub 1748-1808 krajczy lit. (chory um.) bezpot.	Mikołaj 1747-1795 X Maria z Gawdzickich bezpot.	Michał zm. w dz.	Teofila 1745-1884 X 1 Stanisław Brzostowski 2 gen. Iwan Fersen	Maciej 1749-1800 podkom. lit., kaszt. wil. X Elżbieta z Chodkiewiczów Potomkowie patrz tabl. V	Mateusz 1768-1818 gen. w. ros., tajny radca stanu X 1 Cecylia z Zakrzewskich 2 Julia z Radziwiłłów Judycka	Alojza X Józef Judycki	Maria X 1 Leonard Pociiej 2 Michał Granowski	Barbara X Michał Puzyna	Dominik 1754-1789 star. knysz X 1 Konstancja z Czapskich 2 Karolina z Frąckiewiczów	Mikołaj zm. w dz.	Jerzy zm. w dz.	Mikołaj 1751-1810 X Franciszka z Butlerów	Franciszka Teofila X Stanisław Sołtan	Anna Barbara 1762-1833 X 1 August Przezdziecki 2 Tadeusz Mostowski
---	--	--	---	--	--	---	---------------------	--	---	--	---------------------------	--	----------------------------	--	----------------------	--------------------	--	--	--

Antoni 1765-1810 bezpot.	Anna 1786-1857 X Lubieński	Wiktoria 1795-1824 X Ksawery Niesiołowski	Konstancja 1796-1824 X gen. Czudowski	Aleksandra zm. w dz.	Teresa zm. w dz.	Maria 1791-1875 X Aleksander Bniński	Anna Elżbieta 1792-1879 X Atanazy Raczyński	Alojzy Aleksander 1798-1808	Aleksander 1793-1801 bezpot.	Maria 1778-1822 X Wincenty Krasieński	Julia X Andrzej Pruszyński	Aleksander † 1863 X 1 Cecylia z Morzkowskich 2 Angelika z Morzkowskich 3 Joanna z Szafnagłów	Anna 1765-1837 X i Józef Narbutt 2 Józef Chrapowicki 3 gen. Leszkiewicz	Karol 1787-1844 X Wiktoria z Narbuttów	Julia 1788-1873 X 1 Stanisław Judycki 2 Mateusz Radziwiłł 3 Aleksander Lubomirski	Michał 1791-1846 X Emilia z Worcelów	Franciszek 1800-1840 bezpot.	Mikołaj 1801-1853 X 1 Wiktoria z Narbuttów (?) 2 Wiktoria z Wojciechowskich
-----------------------------	-------------------------------	--	--	-------------------------	---------------------	---	--	-----------------------------	---------------------------------	--	----------------------------	---	--	---	--	---	---------------------------------	---

Wilhelm Trojden 1830-1883 X Zofia Dulcen bezpot.	Michał zm. w dz.	Marcelina 1817-1894 X Aleksander Czartoryski	Barbara	Mikołaj Filip 1827-1870 X 1 Ludwika z Mirskich 2 Stefania z Doboszyńskich	Stefania X 1 Arkadiusz Chrapowski 2 Kajetan Oskierko	Maria 1830-1902 X Michał Tyszkiewicz	Wanda † 1912 X Adolf Grocholski
--	---------------------	---	---------	---	---	---	------------------------------------

Tabl. IV

Michał Hieronim 1744-1831
X Helena z Przewdzickich

Tabl. V

